

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

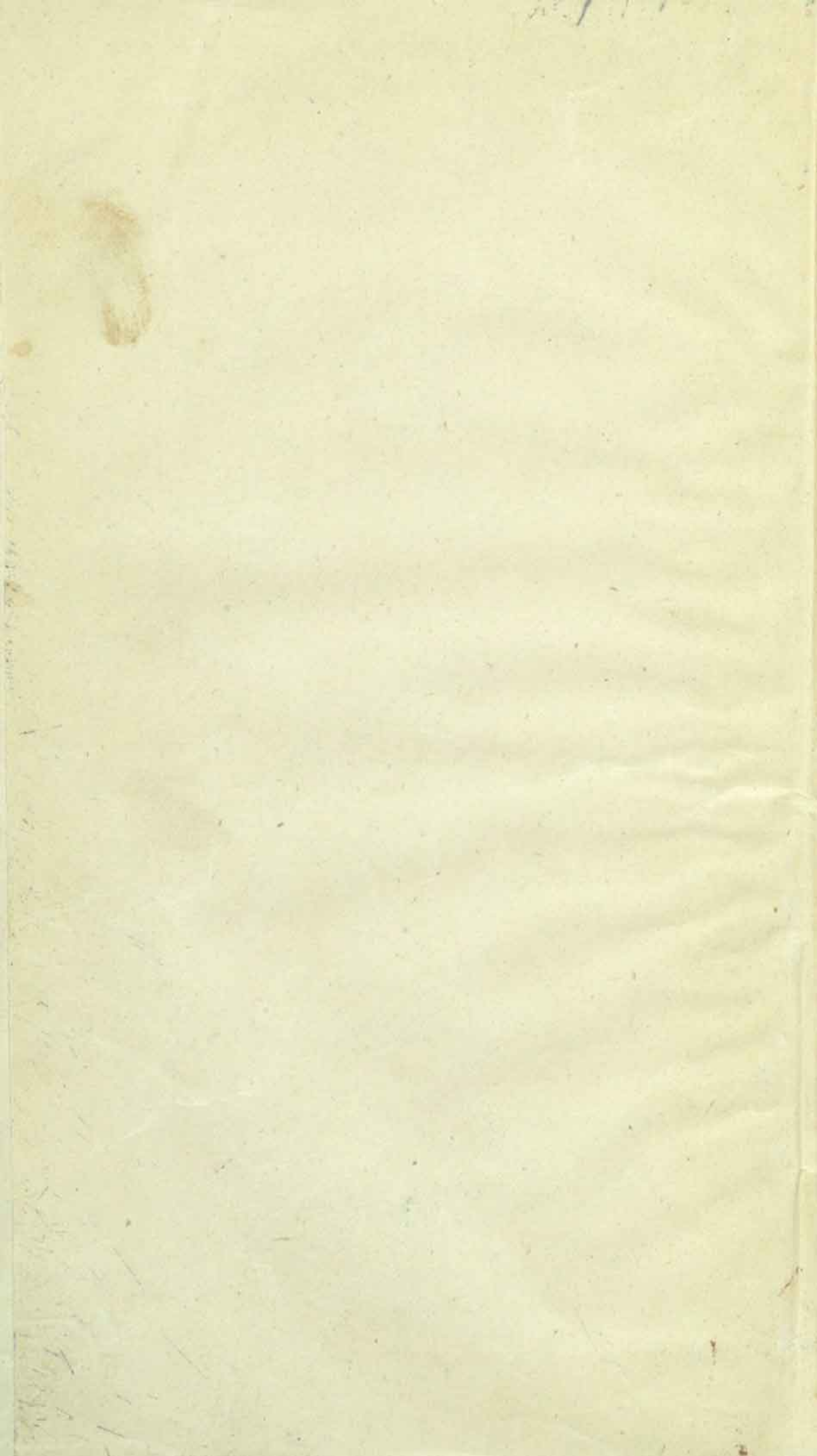
Adapt — remix, transform, and build upon the material

✓ 611
611

Sp. Opus

Handwritten signature or name

1010

1999 ՄԱ ՄԿՑ.

ԾՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԵՒ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԵՒ

ՆՐԱ ԱՅԺՄԵԱՆ ԳԻՃԱԿԻՆ ԳՐԱՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

(Գաղղխականի թարգմանում)

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԴԵՍՆ

ՏՓԽԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ

ԳԱՐԲԻԼԻ ՄԵԼԻՔՈՒՄԵԱՆՑ ԵՒ ՀՍՍ ԲԱՐՁՐԻՄԱՑ ԷՆՖԻՍՃԵԱՆՑ

191

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИМПЕРАТОРСКОГО
УЧЕБНОГО ЗАВЕДАНИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ИЗДАТЕЛЬСТВО

119

1.8 607

ԵՐԱԳԻՐ ՊԱՏԱՌԻՓԻԿ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

საქართველოს მუსიკის

სამეცნიერო კვლევის

დovoleno ცენზурою.

20-го Августа 1863 года Г. Тифлисеъ.

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱՆՈՐ Է ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ազգի գոյութիւնն յիրաւի պատմութեան մի սքանչելիք է, որ շատ կողմանէ արժանի է Ներուպացի գիտնականներուն ու շաղրութեան և խորին քննողութեան :

Հայոց ազգն ամենեւին մի օրուայ համար չերեւցաւ աշխարհիս երեսին վրայ, որ մի անցաւոր պաշտօն կատարելուց յետոյ, շուտով էլ կրկին ոչնչութեան մէջ մտնի :

Եղիպտացիք, Ասորեստանցիք, Քաղդէացիք, Բաբելացիք, Փղշտացիք, Մովաբացիք, Փրիւզացիք, Փիւնիկեցիք, Թրակիացիք, Կողզիսացիք, Աիւդացիք, Մեզացիք, Կապադովկիացիք, Սկիւթացիք և ուրիշ շատ ազգեր, այլևայլ ժամանակ Հայոց ժամանակակից են եղել, այս ազգերու մեծ մասն էլ նրանց հարեան էին և շատերն էլ բազմութեամբ քաղաքակրթութեամբ, յաջողակութեամբ, առևտրական գործունէութեամբ և զինուորական զօրութեամբ նրանցից գերազանց :

Սակայն, միանգամ որ իրանց պաշտօնը կատարուեցաւ, միանգամ որ իրանց վախճանին ժամը հնչեց, երկրիս երեսէն դուրս գնացին և աներևոյթ եղան թողելով իրանց երկիրը, ազգայնութիւնը, կրօնը ուրիշներուն : Իրանց միջից շատերուն ցեղն անգամ դադարեցաւ, ոմանք էլ զրեթէ և նշմարանք անգամ չթողեցին յիշատակարաններու և պատմութեանց մէջ : Ո՞վ կարող է այսօր մի Փիւնիկեցի, մի Աիւդացի, մի Կողզիսացի, մի Կապադովկիացի կամ Փիւնիկեցի գրտ-

նել : Յաւիտեանս աներևոյթ եղան և նոր սերունդներու մէջ
 կորան, զնացին : Բնդհակառակն Հայք. նրանց չափ հին լի-
 նելով և նրանց պէս ջղակտոր և ջարդ ու փշոր լինելով, էլի
 կան տակաւին աշխարհիս երեսին վրայ և պահած են իրանց
 լեզուն, իրանց քրիստոնէական ազգային կրօնը, իրանց հայ-
 բնի երկիրը, իրանց յիշատակարանները, սովորու թիւնները
 և օրէնքները, որոնք իրանց ազգայնութեան նման կենդանի
 են : Այս իրերուն նայելով կարելի է հաստատել և պնդել, որ այս
 ազգը տակաւին իր պաշտօնը չէ կատարել և դեռ ջնջուելու և
 կործանուելու վրայ չէ : Թէ որ Արևելքին սահմանուած է մի
 օր քրիստոնէութիւնը ընդունելու, թէ որ քաղաքակրթու-
 թիւնն այն տեղ պիտի մտնի, թէ որ այն տեղ բարք և վարք
 պիտի ամրանան՝ Հայք անշուշտ մի մեծ պաշտօն ունին կա-
 տարելու այս վերադարգացման գործքին մէջ : Ասիոյ Թուր-
 քաստանում, Նդիպոսում և Պարսկաստանում բնակում են
 այլևայլ ցեղերէ և ծեսերէ քրիստոնեայք. Հայեր, Յոյներ, Ա-
 սորիներ, Խպտիներ, Քաթոլիկներ և Բրոթէսթանթներ : Բոլոր
 այս քրիստոնեաներու միջից Հայոց կրօնը դաւանողներն ամէ-
 նից բազմաթիւ են, իրանցից յետոյ կուգան Յոյնք, Խպտիք,
 Քաթոլիք, Ասորիք, Բրոթէսթանդք : Այս քրիստոնեաներու
 ճիշդ թիւնն անյայտ պիտի մնայ, քանի որ Թուրքաստանում
 քաղաքական վիճակ և կանոնաւոր աշխարհամար չլինիլ :
 Սակայն այս երկիրներում երկար ճամբորդութիւն անելով և
 կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանում եղած արձանադրերու
 մէջ արած յետազօտութեամբս, կարող եմ հաստատուն կեր-
 պով պնդել, թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ եղող Հայոց
 թիւը, 3,000,000-ը կանց կենայ, Յունաց թիւն է ոչ աւելի
 քան 2,000,000-ից, Քաթոլիկներունն է 280,000, որոնցից 150
 հազարը Ասորիք են, 40,000 կամ 45,000-ը Հայք, իսկ մնա-
 ցածներն են Յոյն և Խպտի : Խպտիք որ առհասարակ Նդիպո-
 սում մն են բնակում, թուով 150,000 կամ 200,000 են, Ասո-
 ռիք 150,000, Նեստորականք. 100,000, Բրոթէսթանթները,
 որոնց մեծ մասը Հայք են 15 կամ 20,000-ի հազիւ կհասնին :
 Յոյներն առհասարակ Անատոլի ծովեզերեայ քաղաքներ
 բն են բնակում, իսկ Հայք ամէն տեղ ցրուած են, ինչպէս

Տովկերեսոյ քաղաքներումը, այնպէս էլ ցամաքայիններումը, գլխաւորապէս մի միլիոնի կիսու չափ Նրասի, Տիզրիս և Նփրատ գետերու հովիտներու մն ու ավիներու մն են բնակուամ բուն Հայաստանու մէջ : Մի միլիոնի չափ էլ Փոքր Հայաստանու մէջ : 250,000 կոստանդնուպօլսում, ուր տեղ աւելի բազմաթիւ են քան թէ Յոյները և մնացածներն էլ Փոքր Ասիում, Ասորիքում, Պաղեստինում և Նգիպտոսում : Ռուսաստանու Հայք 500,000—550,000 են : Պարսկաստանու Հայք 120,000-ից մինչև 150,000, Աւստրիոյ Հայք 20,000-ից մինչև 25,000, Հնդկաստանու Հայք 1,200-ից մինչև 1,500 : Իսկ անկախ կովկասու մն եղող Հայք են 15,000 : Բոլորը մէկանց մօտ չորս միլիոն :

Այս ազգին սկիզբն ամենահին ժամանակներու կհասնի և իր ազգաբանութիւնը կարծես Աստուծոյ ժողովրդեան ազգաբանութենից աւելի հին լինի : Հայաստան, հենց առաջին անգամու մն, Մովսիսի գրքերում կերևայ, ինչպէս Նդեֆն, ¹ ուրոյ մէջ առաջին մարդը բնակեցաւ, նոյն գրքին մէջ երկրորդ անգամ ևս երևան է դուրս գալի, երբ Աստուած Նոյայ պատսպարուելու համար մի տեղ է ցոյց տալի Արարատ լեռան գագաթին վրայ : ² Այն Հայերն որոնք բնիկ են այս աշխարհիս մէջ և միշտ այս լեռան չորս կողմերումն են մնացել խումբ խումբ, այնպէս են համոզուել թէ իրանք Նոյայ որդի Յաբեթայ ցեղիցն են : Բայց ըստ Մովսիսի Խորենացւոյն ³ որ մի զգուշաւոր և ճշմարտախօս հեղինակ է, Հայերն Հայկից են յառաջ գալի, որ էր թոռն կամ թէ աւելի ճիշդն ասելով, թոռնորդի Յաբեթայ ⁴ : Այս ազգը թէև ծանօթ է հին և նոր ազգերուն, այլևայլ անուններով, Արմէն ⁵, Արամեան ⁶, Թոգ-Արմա ⁷,

1 Գիրք Մենդոց Բ.Ց—14.
 2 Նոյնը Ը. 4.
 3 Խորենացւոյն պատմութիւնը Եւրոպիոյ գլխաւոր ազգերու ամէն լեզուովը թարգմանուած է.
 4 Մով. Խոր. Հայ պատ Գ. Ա. գլ. Բ.
 5 Եւրոպացիներից.
 6 Ասորիներից եւ Հրէաներից.
 7 Հրէաներից.

Արփէնի ¹, Արման ², Սոմէխի ³, սակայն Հայք, իրանք իրանց ու
 բիշ անուն չին տալ բայց միայն հայ անունը, որոյ յողնակին
 է Հայք և երբեմն թողարմա և թորգոմեան ⁴ ըստ Հայոց ուղ
 ղաղբու թեան և երբեմն էլ Ասքանաղեան ⁵ : Այն ժամանակն
 որ կարծուում է Հայկ ապրում լինի, Բարեշունեան աշտարակա
 շինութեան ժամանակին կհասնի. հետեաբար Քրիստոսի թը
 ւականից 2,350 տարի յառաջ : Հայ պատմագրներու խօսքին
 նայելով այս ժամանակներումն է, որ Հայկ Բարեշունից չու ա
 նելով իր բնաանիքին և իր ուղեկիցներուն հետ միասին, ու
 ընք թուով մինչև 300 են եղել ⁶ գալիս է Արարատայ հիւ
 սիսային Արեմուտքն է հաստատում Նրասիս և Նիրատ դե
 տերու հովիտներում Աանայ լճին մօտ և երկրին բուն բնա
 կիչներն իրան հնազանդեցնելուց յետոյ, Հայ կամ Հայկական
 աղգայնութիւնն է հաստատում, որնոր պիտի պահպանուէր
 այնպէս սքանչելի կերպով, այնչափ բնական, ընկերական և քա
 ղաքական կործանումներից, փառամով աշխարհականերու
 ջարդ և մահ սիւսող պատերազմներից և Սկիւթացի, Արա
 բացի և Սարմատացի բարբարոսներու արշաւանքներից յետոյ :
 Սեսոստրիաներու, Շամիրամներու, Աիւրոսներու, Աղէքսանդրը
 ներու, Արշակներու, Սկիւթացւոց, Հռովմայեցւոց, Սասանեաց,
 Թաթարաց և Թուրքաց աշխարհակալութիւնները այս ազգն
 ուրիշ ազգերու նման բնաջինջ անելու տեղ, ընդհակառակն
 նրան քաղաքակրթութեան նոր նոր տարերքներ տուին, որոնք
 նպաստաւոր եղան նրա գրականութեան, ճարտարութեան և
 երկրագործութեան և նրա գեղեցիկ արուեստներու յառաջա
 նալուն :

Եւրոպացի շատ գիտնականներ նորերումս այս երկրին և

1 Պարսիկներից :

2 Արարացիներից :

3 Արացիներից : Սոմէխի Արաց լիզուով նշանակում է հարաւային,
 հարաւու ժողովուրդ, վասն զի Հայք Արաստանում հարաւային կողմումն
 են, Սոմխէթ, Հայաստան :

4 Հայ պատմագիրները :

5 Կորիւն, Աարք Սրբոյն Մեսրոպայ Մով. Խոր. Գ. Ա. 71. ԻԲ :

6 Նոյնք Գ. Ա. 71. Ժ :

նրա պատմութեան ծագմանը վրայ պարագեցան և հատորա-
 ւոր գրքեր շինեցին, ամէն մինը նրա ծագումն իրարմէ լաւ մեկ-
 նելու և պարզելու մտքով: Բայց առ հասարակ սրանք ա-
 սաջնորդ ունենալով իրանց Հայաստանու համար օտարական
 բանադէտներ և շատ անգամ էլ տարակուսական հողւով ուղ-
 զուելով, իրանց մէջ դանուեցան ումանք, որ մինչև Հայկայ
 գոյութեան վրայ անգամ տարակոյս ունեցան, իբրև թէ նա
 մի առասպելական անձն լինէր, ուրացան թէ աւանդական և
 թէ պատմական զօրոյցներն ու կարծիքները, որոնք այս ազ-
 ցին հողւոյն մէջ ընդհանրապէս այնչափ տարածուել, բնա-
 ւորուել են: Հեշտ բան է մի բան մերժելն ու ուրանալը, բայց
 այն բանն որ կարող չեցան անել, այս ազգին ծագումը մի
 ուրիշ կերպով ճշգրտելն ու մեկնելն է, վասն զի այս ազգը
 քրիստոսի ժամանակներում կար, նոյնպէս հինգերորդ, եօթ-
 ներորդ, տասներորդ, հինգևասաններորդ և իննևտասաններորդ
 դարերում էլ կար Քրիստոսից յառաջ, նոյն և մի երկրին մէջ,
 նոյն և մի անունը կրելով իր վրայ, միշտ ամփոփուած Արա-
 րատ լեռան բոլորախորը և Նրասխ, Նիրաա և Տիգրիս գետե-
 րու ափունքներու մօտ:

Իմ գիտեցած օտարական մատենագրերու մէջ, Ազէ քսանդր
 Բաղմավէպն առաջինն է Հայոց գոյութիւնը մինչև քսաննե-
 րորդ դարն հասցնողը Քրիստոսից յառաջ, ասում է թէ «Հայք
 Փիւնիկեցւոց վրայ մի արշաւանք անելով և նրանց վրայ մի յաղ-
 թու թիւն տանելով Աբրահամայ քեռորդին գերի տարան»¹:
 Լաւ գիտենք, որ Աբրահամ Նրբայեցւոց նահապետը նոր թը-
 ւականից 2000 տարի յառաջ էր ապրում, և որպէսզի Հայք
 կարող լինէին Փիւնիկեցւոց դէմ այնպէս հեռաւոր տեղից
 պատերազմ բաց անել, որոնք ծովային զօրութիւն ունէին և
 զօրաւոր ու ծաղկեալ ազգ էին, զրի թէ քիչ որ տանք Հայոց
 պէտք է, որ գոնէ երկու դարուայ չափ գոյութիւն տանք Փիւ-
 նիկեցիներից յառաջ, այս կերպով կգանենք և Մովսէս Խորե-
 նացւոյն Հայոց ազգին ծագման համար նշանակած թուա-

¹ Եւսէբիոս Պամփիւղոս, պատրաստութիւն աւետարանական, Յօդ-
 Բ. Ե. 18: Սուրբ գրոց այս պատերազմի մասին պատմածը կտարբերի
 Եւսէբիոսի պատմածիցը, տես Ծննդ. ԺԴ:

կանք 1 Սեսոսարի վերին Ասիա արշաւելիս 1490-ին, Քրիստոս սից յառաջ, Արդոնաւորդներու գէպի Կողզիս արշաւելիս 1126 ին, որնոր սահմանակից է Հայաստանու, Շամիրամայ պատերազմին 1300-ին և Տրովազայու պատերազմում 1190-ին Հայաստանու և Հայաստանցւոց անունները կրկին կրկին անգամ յիշուած են ¹ ճակիտոս ² ասում է, որ Թէբէի հրապարակական շինութեանց վրայ փորագրուած արձանագրութեանց մինն է եղել Բամազէզ թագաւորի Աիւպիոյ, Նթովպիոյ և Հայոց ու Ասորւոց բնակած բոլոր երկիրներուն յաղթելը :

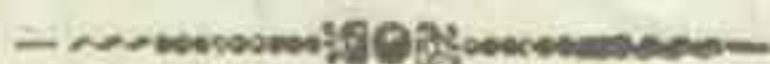
Այս տեղ առանց կամենալու Հայոց աշխարհին կամ թէ նրա երկրագրութեան ամբողջ պատմութիւնն անելու, ջանք կանեմ միայն նրանց զլիսաւոր իրերն յիշատակելու : Այս Յըրազիր Պատմութիւնը վեց այլևայլ շրջաններու է բաժանուած, որոնք իրարից որոշուած են, իրարից աւելի նշանաւոր գէպքերով : Առաջին շրջանումը հայկական ազգայնութիւնը պատմութեան մէջ երևում է և կազմուած : Երկրորդումը, Հայաստան աշխարհը մի նահանգ է լինում Սելեկացւոց պետութեան : Երրորդումը կրկին անգամ իբրև անկախ տէրութիւն է կանգնուած Արշակունեանց ձեռքով : Զորրորդումը նորունց Հայաստան աշխարհը ընկնում է հեազհետէ Յունաց, Պարսից և Արաբացւոց տիրապետութեան տակ : Հինդերորդումը վերստին վերահաստատուում է այլևայլ անկախ տէրութիւններով և վեցերորդումը Աուրինեանց թագաւորութիւնն է ձևանում : Այս վեց բաժանումներու վրայ մի եօթներորդ ըլլեմ աւելացրել, որոյ մէջ խօսում եմ Հայոց իրանց երկրից չուելը և օտար երկիրներումն գաղթելը և այն վերջին գէպքերու մասին, որոնք պատահեցան վերջին դարումն իրանց երկրում և այս ազգին այժմեան վիճակին վրայ :

1 Ստրաբոն եւ Յուստինոս, Պատ. Փիլիսոպոսի Գ. ԽԲ. գլ. Բ. եւ Գ. Հայոց մի Եւրոպական ծագում են տալի, վկայութիւն բերելով, թէ մի Արմենոս անուն Քեսաղոնիկիցի Յասոնի զօրավարներից այս երկիրը նուաճեց ու նրան վրայ իր անունը դրաւ : Հերոդոտոս Գ. է. գլ. 2Գ. Հայոց մի Փրիւզիական սկիզբ է տալի, որնոր նոյնպէս Եւրոպական ծագում ունենալու կերթայ. որչափ որ քիչ հաւանական երեւայ առաջին անգամումն Հերոդոտոսի կարծիքը, պատմականօրէն ճշգրտուած է, որ Հայք իրանք իրանց Ասքանազեան են անուանում, որնոր ցոյց է տալի մի յաղորդակցութիւն ծագման կողմանէ Ասքանազներու հետ որոնք Փրիւզիայի նախնի բնակիչներն էին :

2 Գր. Բ. 71. Ժ.

Ս.Ռ.Ա.ԶԻՆ ՇՐՋԱՆ

(2350—ից մինչև 330 Յիսուս ,Քրիստոսից յառաջ)

ՀԱՅ ԴԱՐՃ է անուամբ Բաբելոնից իր անուշի ու տեղովն
և երեք հարիւրի չափ մարդիկներով ու դալիս բնակուամ է
Վանայ լճի հիւսիսային արևելեան կողմը, Նփրատ ու Տիգ-
րիս գետերու ակունքներու մօտ : Մի ճակատամարտի մէջ
սպանում է Բէլին կամ Բէդոսին, Բաբելոնի թագաւորին, որ
իրա վրայ էր յարձակել և այնպէս հաստատում, հիմնում է
Հայ կամ Հայկական ազգայնութիւնը : Իր ցեղը, որ երբեմն
անկախ և երբեմն հարկատու է լինում Բաբելոնացւոց, Ասորես-
տանցւոց, Մեդաց, Պարսից իր ազգը 2,000 տարւոյ չափ կա-
ռավարում է :

Հայք, թէև բնութեամբ խաղասէր և երկրագործ ժո-
ղովուրդ են ըլնում, սակայն Հայկայ սերնդոց մի քանիսը մին ժա-
մանակ իրանց աշխարհից դուրս են գալի և գնում են աշխար-
հակալութիւն անելու, կամ բնակիչներուն աճելուն և բազմա-
նալուն համար, կամ աւարու կողոպուտ անելու ցանկալութեամբ
կամ թէ իրանց հօտերուն լաւ լաւ արօտներ ճարելու հա-
մար : Հայք իրանց գլուխ ունենալով քաջ աշխարհակալն Ա-
րամ դուրս են գալի բուն Հայաստանից և արևմտեան կող-
մում Նփրատի և Աղիւսի մէջ տեղ գտնուած երկիրը գրա-
ւում և իրանց են իւրացնում, որնոր յետոյ կապագովկիա
կոչուեցաւ : Հարաւային կողմումն էլ Միջագետայ և Մէլի-
տինի մի մասն, որնոր յետոյ Փոքր Հայք ասուեցաւ : Հիւսի-
սային կողմումն մինչև Աիւրոս (այս օտուայ կուր անուն գետը)
տարածուած երկիրը : Արևելեան կողմումը մինչև Ասսալից
ծով տարածուած աշխարհը Ատրպատականի մի մասն էլ

միասին : Այսպէս է մեր յառաջը բերում Մովսէս Խորենացին
 Հայաստանու աստիճանն առ աստիճան ընդարձակուելը տասն-
 երեք դար Յիսուս Քրիստոսից յառաջ¹ : Գիտողորոս Սիկիլիա-
 ցին² այս պատմութիւնը մի դար յետոյ կատարուած է մեր
 յառաջ բերում մի ուրիշ կերպով : Նա ասում է որ « Նինոս
 . . . իր զօրքերը Հայաստան մտցրուց և բնակիչները սար-
 ւասփեցուց մի քանի քաղաք աւարի առնելով : Բարսանէս նը-
 րանց թագաւորը տեսնելով որ անկարող է դէմ գնել պար-
 ւզէններով իր թշնամոյն յառաջն է գալի և հպատակութիւն է
 ւցոյց տալի նրան : Նինոս էլ մեծանձնութեամբ է վարւում նը-
 րան հետ և նրան Հայաստանի թագաւորութիւնն է տալի
 « նրանցից միմիայն օգնական զօրք պահանջելով » :

Արմա իր կամ Արամայ — իր, Աարնի, Տիգրանակերտ, Յո-
 լակերտ, Շամիրամակերտ (կամ Շահ — Միհր-ա-կերտ, որոնք քա-
 ղաքի անուններ են կրել իրանց վրայ, այն ժամանակն ուրիշ
 քան շէին, բայց միայն մի քանի հարիւր հիւղերու խումբեր
 որոց մէջ ձմեռուան ժամանակն էին անցկացնում և ուր տեղ
 պատահարում էին ցրտի դէմ կենդանիներու երամակները էլի
 նորունց գարնան դուրս թողելու համար : Հայկայ սերունդ-
 ները երկար ժամանակ իրրե երկրագործ կամ հովիւ թագա-
 ւոր կեանք վարեցին, միմիայն Շամիրամակերտ քաղաքը Հա-
 յաստանու Հեղիորոզիսը, որնոր հաւանական է արեգական և
 լուսնին նուիրուած լինի, երևում է որ այն ժամանակ զար-
 դարուած լինի խորհրդաւոր անձաւններով, որոնք փորուած են
 սրածայր սարին մէջ, դերեզմանատեղի լինելու համար, ինչպէս
 Ագիպտոսի բուրգերը հովիւ թագաւորներու ժամանակ : Հայք
 իրանց տիրած երկիրներում, մանաւանդ Ասպաղովիսում և
 Պոնտոսում, կրակապաշտութիւնն ու Անայիտ չաստուածու-
 հին մտքեցին :

Հայաստան աշխարհը թէև հայկազանց ժամանակ Ա-
 սիոյ ամէնից զօրաւոր և ամէնից ծաղկեալ աշխարհը չէր,
 ինչպէս էին Ասորեստան և Պարսկաստան, սակայն միշտ իր կա-
 րեւորութիւնն ունէր, իրա զաշնակցութիւնն ու միջնորդու-

1 Պատմութիւն Հայոց Աշխարհին Գր. Ա. զԼ. ԺԳ. և ԺԴ.

2 Գր. Բ. զԼ. Ա.

Թիւնը միշտ խնդրեցին մեծամեծ աշխարհականներն ամէն
անգամ, որ խնդիր եղաւ այն ժամանակուայ աշխարհիս վե-
ճակին վրայ : Ուստի տեսնուեմ ենք , որ Զարմայր Հայաստա-
նու Թագաւորը, Պրիամու ¹ օգնութեան է գնում Տրովադայու
պաշարման ժամանակ 1190 Թուին, Հայոց և Ասորեստանցւոց
զօրքերով : Պարոյրը մի ուրիշ Թագաւոր Հայաստանու, գնում
է 620 Թուին Ախաքսար Մեդաց Թագաւորին հետ Բաբելո-
նեան ² պետութիւնը կործանելու : Հրաչեայ 600 Թուին, տա-
լիս է Նաբուգոդոնոսորին մի զօրաւոր բանակ Նրուսաղէմը ³
կործանելու համար : Տիգրան Ա. 535 Թուին Ախւրոս Պարսից
Թագաւորին հետ գնում է Մարաստանը ⁴ և Ասորեստանը ⁵ նը-
ւաճելու : Հայկական բանակը միանում է Քսէրքսէսին Յունաս-
տանը ⁶ զրաւելու : Աւհէ վերջին Թագաւորը Հայկայ ⁷ հարս-
տութեան, 50,000 հետեակ և 7,000 ձիաւոր զօրքով պատե-
րազմում է Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյն դէմ, Գարեհին ու իր
տէրութիւնը պաշտպանելու համար : Արպէլայի ճակատամար-
տումը սպանուում է Աւհէ 330 Թուին և Հայաստանն էլ
2,020 տարուայ տեւականութենից յետոյ փոփոխութիւն է կը-
րում միանգամայն թէ իր սահմաններումը և թէ իր հարս-
տութեամբը և իր կառավարութեան կերպին մէջ, երկու-
ման բաժանուելով Սելևկացւոց և Հիւրկանիոյ Թագաւոր Փրա-
տափեռնեսի միջում :

Անայ ⁸ քարաժայռերու մէջ փորուած անձաւները, ան-

1 Մով. Խոր. Պատ. Հայ Գր. Ա. 71. ԺԲ.

2 Նրեմիա Գր. Ա. 27.

3 Մով. Խոր. Պատ. Հայ. Գր. Ա. 71. ԻԳ.

4 Նոյնը Գր. Ա. 71. ԻԶ.

5 Քսէնոփոն , Քիրոպէտիա . Գր. Գ. 71. Ա. Գր. Ը. 71. Գ. և Գ.
Հայկական բանակին թիւը, որնոր Ախւրոսին օգնական եղաւ այս պատե-
րազմում համարում էր 4,000 հեծելազօր և 40,000 հետեակ, Նոյնչափ
զօրք էլ Հայաստանումն էր մնում երկիրը պաշտպանելու համար :

6 Հերոդոտոս Գր. Է. 71.

7 Ատէսիա Գր. Գ. 71. Գ. Օրոնտէսի և Միթրոսդէսի վրայ խօ-
սում է, որոնք ասում է, Արպէլայի ճակատամարտին մէջ Հայոց բա-
նակին հրամանատարներն էին :

8 Հայք Շամիրամակերտ են ասում այս քաղաքին, որ նշանակում է

համար արձանագրութիւները սեպտեմբեր 1827 թ. օրոնք այլ և այլ կողմերից այս ապառաժի վրայ ծածկուած են, ինչպէս նաև Մանսօղկերտի և Արտիմէզի¹ ժայռերու վրայ, որոնք հին քաղաքներ են հարաւային Հայաստանում, Գարիոնսի (տաճկացմէ Պայազիտ) և Պտէրիոյ² որոնք փոքր Հայաստանում քաղաքներ են Ալիւսի մօտ, և այս վերջերում Համիլտոն և Շարլը Տէքսիէր հնադէտներու գտած, Սփրատի վրայ, Անուոյ և Տիգրանակերտի³ յիշատակարանները ցոյց են տալի, որ քաղաքակրթութիւնն ու արուեստագիտութիւնը, ինչպէս նաև ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը մի կարի նշանաւոր աստիճանի են հասել Հայաստանի մէջ այն հին ժամանակներում, երբ Հռոմի հազիւ դուրս Շամիրամից շինուած քաղաք, Աերակամ կերդ բառը, Հայ և Ջէնդ լեզուներում հասարակ է և պատասխանում է Սլաւեան Արատ և Աորոտ բառին, որ կնշանակէ քաղաք: Շահ-Միրզ Ջէնդ լեզուով կնշանակէ թագաւոր կամ ատուած-արեգակն: Վան քաղաքը երևում է, որ հնաժը արեգական պաշտաման նուիրուած լինի, ինչպէս Արդամէտ, մի ուրիշ քաղաք նրա կշտին Անահտայ էր նուիրած և Ոստան նոյնպէս մի ուրիշ քաղաք նրա մերձաւոր, Աստղան էր նուիրած կամ թէ Ղուսոսի. (Ղուսնոյն) որուն Հայք պաշտում էին Մահիկ անունով, Ասպաղովկիացիք. Մաա կամ Մէն անունով, որնոր Հռոմիացիք Մանսիսի դարձրին. նրա համար, որ Ղուսինն էր ամիսներու բաժանումը որոշողը: Մովսէս Խորենացին իր Հայոց պատմութեան մէջ. Գր. Ս. ԳԼ. ԺԶ. այս քարայրներն իրանց սեպտեմբեր 1827 թ. օրոնք արձանագրութիւններովը Շամիրամայ է սալի: Նա կարծում է, որ այս քարանձառները թագուհոյ դանձերը պահելու համար ըլնել, կամ թէ նրա ամսուսնոցը, սակայն այս միջոցիս Պ. Շարլ Տէքսիէի քննութիւնները և ուրիշ ճանապարհորդներու խուզարկութիւնները, բաւականին նրանց ինչ բանի համար սահմանուած լինելը յայտնում են, որոնք դերեզմանատեղի լինելու համար են եղել թագաւորներուն և իշխանապետներուն, որոնց Շահ-Միրզ կերտ բնակարանն էր: Իսկ այն մինչև այսօր չկարդացուած արձանագրութիւնները, յիշատակուել են արդէն տասնուերեք դար յառաջ Մովսէս Խորենացիից Գր. Ս. ԳԼ. ԺԶ և առաջին անգամ էլ օրինակուեցան դժբաղդ Շքուլլի ձեռքով որ սպանուեցաւ Քիւրդերից 1827 թ. օրին:

1 Անահիտ շաստուածուոյն նուիրած քաղաք:

2 Այսօր Պոլսոս-քէոյ:

3 Եփար-բէքիւր:

էր գալի իր հիւղերից : Հայաստանու բերրի դաշտերն այն ժամանակ առատութեամբ ցորեն, գարի, բամբակ, բրինձ, դինի, որդանկարմիր, տորոն էին յառաջ բերում և հովիտներն էլ որոնք լեքն էին երևելի արօտներով, անհամար ձիաներ, գումէշներ, ոչխարներ, այծեր, եղներ կովեր և ուրիշ ընտիր ընտանի կենդանիներ էին սնուցանում : Հայք, որ առհասարակ խելօք ժիր և զգաստ են, թէ ցամաքով և թէ ծովով վաճառականութիւն էին անում, գրեթէ այն ժամանակուայ բոլոր ծանօթ ազգերու հետ : Արևմտեան հարաւումը Տիւրոսի և Տարսոնի հրապարակներնում, Հայաստանու ձիաններովն ու ջորիներովն էր առուտուր ըլնում, որնոր շատ անգամ և սուրբ Գիրքն էլ կ'իշատակէ ¹ : Արևելեան հարաւումը Բաբելոն և Նինուէ, Նիբատ ², Տիգրիս գետերից Հայաստանու գինին, միրգը, փայտը տախտակն ու ուրիշ վաճառքներ էին առնում : Արևելքում, Հայ վաճառականները Նրասխ և Աուր գետերից գնում էին Ասալից ծովը ³ և այն տեղից էլ Սաքսարդէս և Օքսուս գետերից Բագարիացուց, Սոկտիանու, Պարթևաց և Հնդկաց աշխարհներու քն էին գնում և այս տեղերից ապրանքներ բերելով զրկում էին յետոյ Սև ծովու վրայով, Յունաստան և Իտալիա : Աովկասու խորին հիւսիսումն եղած աշխարհներից, երևում է, որ Հայ վաճառականներն օգուտ քաղած լինէին, որոնք յետոյ Մովսէս Խորենացույն այնչափ մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդեցին իր երկագրութիւնը շինելու համար :

Արևմտեան Հայաստանում, Քսենոփոն ⁴ ասում է, թէ «Ամէն տեսակ ընտիր պարէն և պաշար դանուեցաւ, արջառ, ցորեն, պատուական հոտով հին գինի, շամիչ և ամէն տեսակ շրնդեղէն . . . նոյնպէս և ցորեն, գարի, բանջարեղէն և դաշտաներով էլ լեքը դարեջուր» մի փոքր յետոյ էլ աւելացնում է «որ այս երկրիս մէջ (Հայաստանու) ձիերը Պարսկաստանու ձիերից մանր են, բայց աւելի կրակոտ են» : Հայաստանու մի միայն այս մասը տարին 20,000 ձիու մի հարկ էր տալի մեծ արքային :

1 Եզեկիէլ Իէ. 14. 1Ը. 6.

2 Հերոդոտոս Գր. Ա. 71. ԶԴԴ.

3 Ընդհանուր աշխարհագրութիւն, Մալդ-Բրէժովի. Յօդ. Ա. Կր. 111.

4 Անարազ Գր. Դ. 91. Դ.

Հայկազանց ժամանակ Հայաստան եկող այլևայլ դաղթա-
կանները նրա բազմամարդ և զորաւոր լինելուն մինոր տարերք
եղան : Ամէնից հին դաղթականներն երևում է, որ Նզխատա-
ցիք ըլնին, որոնք, ըստ Հերոդոտոսի¹ Սեսոսարխոյ պէտք է
լինի բերած, սրանք Փաղ գետի ափանց վրայ հաստատուեցան,
այս Փաղ գետը հիւսիսային Հայաստանից է դուրս գալի :
Մովսէս Խորենացին², որ այս դաղթականներու վրայ խօսում է
նրանց Քանանացի կոչելով, ուրիշ բաներու մասին տարբերում
է նրանից : Յետոյ գալիս են Արվիա—Ասորիքը կամ սպիտակ
Ասորիքը³, որոնք նոյն աշխարհակալը կամ թէ Ասորեստա-
նեայց մի ուրիշ բռնաւոր տարած է ի Փոքր Հայք : Թէկղաթ-
փաղասար, Նինուէի թագաւորը, Դամասկոսն առնելուց և Բա-
ղինն նոյն երկրին թագաւորը սպանելուց յետոյ, նոյն երկրից
դուրս բերաւ բնիկներու մի մասը և տարաւ նրանց Ալւրոս կամ
Աուր⁴ գետին եզերքներում բնակեցրուց : Արվիա—Ասորիք Նփ-
րատ և Ալիւս գետերու մէջ տեղում դանուած երկրում հաս-
տատուեցան, որնոր հնումը Փոքր Հայք կամ Ապագոփիլիա էր
կոչւում և որուն ղլխաւոր քաղաքն էր Պտէրիա : Այս դաղթա-
կաններն աճելով և բազմանալով կարի մեծ նշանակութիւն
ունեցան : Աեցերորդ դարումը սրանց վրայ յարձակուելով Ար-
րեսոս և նրանց հետ վատ վարուելով, մի մասամբ նրանցից գերի
տարաւ, միւս մասն էլ փախաւ դնաց մեծին Հայոց արեւմ-
տեան հարաւային նահանգներումը : Այն տեղ միանալով ի-
րանց աղգակից Ասորեստանեաց թագաւոր Սենեքերիմայ⁵ Ադ-
րամէլիք և Սանասար որդւոց հետ, սաստիկ բազամացան :
Ասսպուրական, Աղճնիք, Մոփք և Տուրուբերան (մեծին Հայոց
տասնուհինգ նահանգներից չորսը) այս ցեղի սերնդով բազմա-
ցան : Սրանք իրանց տէր Հայերից աւելի յառաջացած լի-
նելով քաղաքակրթութեան մէջ, նրանց վրայ տիրացան իրանց
կրօնքովն իրանց լեզուով և դրականութեամբ, սրանց լեզուն

1 Գր. Բ. ԳԼ. ԺԴ.
2 Հայ. պատ. Գր. Ա. ԳԼ. ԺԹ.
3 Հերոդոտոս Գր. Ա. ԳԼ. ՀԲ.
4 Ասորիք, Պաղեստին Յուդայաստան, դործ Ատորաի-Հաճիի եր 5:
5 Թագաւորք, ԺԹ. 37. Սասյի Լէ. 38. Տօրի. Ա. 21.

նոյն ժամանակից Հայք դատաւտանական գործքերու մը գործածեցին. նոյնպէս և քաղաքականութեան, կրօնին մէջ, մինչև Քրիստոսի թուականին հինգերորդ դարը¹ :

Սուրբոց գաղթականութեան նման երևելի մի գաղթականութիւն էլ Պաղեստինից եկաւ և հաստատուեցաւ Հայաստան : Մովսէս Խորենացին² յիշատակում է այս առաջին անգամ Հրաչէի ժամանակ, որ իրա Նաբուգոդոնոսորին արած օգնականութեան փոխարէն, նրա արշաւանքին ընդդէմ եզխատուի Նիքաւով և Երուսաղէմայ Յովակիմ թագաւորներուն վարձ էր արել բազմաթիւ Երրայեցի գերիներ և բերել իր տէրութեանց մէջն էր բաժանել : Սակայն մենք ճիշդ գիտենք որ Նաբուգոդոնոսորից յառաջ, Սաղմանասար, նրա նախորդներից մինը, զարկել էր 750 թուին Խորայէլացւոց թագաւոր Ավսէին, կործանել էր Սամարիան և տասը ցեղը Նիրատայ դէնն էր տարել, այսինքն Հայաստանու հարաւային նահանգներում :

Մինչդեռ Նաբուգոդոնոսոր Երուսաղէմից միայն 100,000 գերի գուրս բերաւ : Այս գերիներու միջին էր գանւում Սամբաս, կամ Շամբաս—Բազրատ, որ նշանաւոր անձն էր և Բազրատունեաց տան ցեղապետ, որ տասնուհինգ դար յետոյ պէտք էր, որ փառաւոր էր Հայաստանու պատմութիւնը, նրան մի թագաւորական փառաւոր հարստութիւն տալով իր տանից : Եկբատանու, Շօշու, Բաբելոնի, Քաէսիփոնի և Նինուէի Հրէայք տեսնելով Հայաստանցւոց կրօնին մասին ունեցած թոյլտրուութիւնները և առևտրական հաղորդութիւնները, եկան և նրանց հետ միանալով նրանց թիւը աւելացրին : Տիգրան Բ. Քրիստոսից 88 թուից մինչև 63 թիւ յառաջ, Սելևկացւոց վրայ իշխան լինելով, Պաղեստինից նորունց բազմաթիւ գաղթականութիւն գուրս հանեց և բերաւ Հայաստանում տեղաւորեց : Քրիստոսի թուականին երրորդ դարուն վերջերը Հայաստանում հաստատուած Խորայէլացւոց թիւը, որոնք մի մասամբ քրիստոնեայ էին դառել, հասնում էր ըստ փաւստոս Բուզանդացւոյն 70,000 տնից աւելի և մինչև 400,000 անձն :

1 Մով. Խոր. Հայ. պատ Գր. Ա. զԼ. Ը. և Թ. Գր. Բ. զԼ. ԺԴ, և ԼԹ. Գր. Գ. զԼ. ՄԴ :

2 Հայ. Պատ. Գր. Ա. զԼ. ԻԲ. Գր. Բ. զԼ. ԺԴ. ԺԶ. և ԺԹ.

Հայաստանու բերրի արօաներն ու հարուստ քաղաքները Սկիւթացի վայրենի հէներն, որոնք Ուրալ գետի և Կասպիան ծովու եզերքներում չոր ու ցամաք երկիրներումը բնածինն են, իրանց վրայ քաշեցին, Տայք և Սադք կոչուած ժողովրդները որոնք Սկիւթացի ցեղեր են¹, կամ իրանց առաջին չու անելուցը, կամ թէ ստիպուած Մասակեթներից, Քրիստոսի թուականից 624 տարի յառաջ, Մոսիէս թագաւորն իրանց գլուխ ունենալով մի յարձակում արին Հայաստանու հիւսիսային արեւմտեան կողմերում: 23 տարի շարունակ ամէն տեսակ աղէտք և չարիք գործելուց յետոյ, Տայք և Սադք բոլորովին Հայաստան բնակեցան, և իրանց անունները տուին, առաջինները Տայոց երկրին, Քսէնոփոնի Տաօք ասած մեծին Հայոց նահանգներից մինը, որուն թուխարք² գլխաւոր տեղն եղաւ, երկրորդները Սադաստան գաւառին կամ Սադաշէնի³, իրանց գլխաւոր քաղաքը, որուն այսօր Շաքի է ասուում, Նուխի Ռուսերից, Կուրից մի փոքր հեռու:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(330-ից մինչև 150 Յիսուս Քրիստոսից յառաջ)

ՎԱՀԷԻ մեռնելուց յետոյ, որ վերջին թագաւորն եղաւ Հայկազանց ցեղին և որուն մահը 330-ին պատահեցաւ, Հայաստան անտէրութեան մէջ ընկաւ. մի մասը կողոպուտ եղաւ Մակեդոնական պետութեան, միւս մասն էլ չի գիտացուիլ թէ ի՞նչ տեսակ իշխանութիւն ունեցաւ: Մովսէս Խորենացին այս միջոցուայ հայրենեացը վիճակին վրայ մի խորին լռութիւն է պահում, միւս ազգային պատմագիրներն էլ նոյն-

1 Հերոդոտոս Գր. է. գլ. 27.

2 Թուխարի, Սկիւթացի ազգ, ըստ Ամիանոսի եւ Պտղոմէոսի, որոնք յառաջնումը Սէրիքայումն, հիւսիսային Հնդիկ բնակել:

3 Սադաշէն նշանակում է Յոյն Սադաստնացուց աւան:

պէս լուռ են կենում այս մասին : Այս շրջանը մի աղօթ լուսով լուսաւորելու համար, ստիպուած ենք գնալ և ուրիշ օտարական աղբիւրներէց մի քանի իրեր քաղել, որնոր շատ անգամ մոլորական և առանց արժողութեան են : Սակայն մի կարևոր խնդիր է մնում լուծելու, այն է, Հայաստանու ամբողջ կամ թէ ոչ մի մասամբ միայն նուաճուելը Մակեդոնացի գիւցազնից :

Ըստ ինձ, Հայաստան միայն մի մասամբ նուաճուեցաւ : Իմ կարծիքն այն է, որ Ա. Կ. Կ. Ե. Ի սերունդները, հարաւային արեւմտեան Հայաստանը Աղէքսանդրի ձեռին ընկնելուց յետոյ, Հիւսիսային արեւելեան Հայաստանու լեռնոտ մասերումն երկար ժամանակ իրանց անկախութիւնը պահպանեցին և թէ յետոյ օգնեցին քաջութեամբ Արշակունեաց ցեղին, երբ նրանք բոլորովին Սելեւկիացիքը Հայաստանից դուրս արին : Նմանապէս կարծում եմ, որ Աղէքսանդր երբէք Հայաստան օտք չդրեց և թէ որ քուինոսս Կուրտիոս նրան Երասխի ափանց վերայ է մեզ ցոյց տալի, այն հայաստանու Երասխը չէ, այլ Պարսկաստանու, որնոր թափուում է Պարսկական ծոցին մէջ, կամ թէ Հիւրկանիոյ Երասխն ուր տեղ գնաց Փրատափերնիսի վրայ պատերազմելու : Կուրտիոս իր պատմութեան Զ. դրքումը, Հայաստանը Աղէքսանդրի նուաճած երկիրներու թուումն է հաշուում : Յուստինոս ասում է, որ Աղէքսանդրի մահուանից յետոյ նրա պետութիւնն իր բանակի զօրավարք իրանց մէջ բաժանելու ժամանակ, Հայաստանը Փրատափերնեսի ընկաւ, որ էր ըստ Սարաբոնի Հիտարնեսից, որ էր մինը եօթը Պարսիկ իշխաններից, որոնք Սմերդիա մոզը սպանել էր : Աւրեմն Փրատափերնէսի որդիք իշխեցին Հայաստանու մի մասին վրայ թաղաւորական անունով մի դարուց աւելի, Օրոնտէս վերջին թաղաւորն եղաւ այս ցեղին : Նրա մեռնելուց յետոյ Հայաստանը բաժանուեցաւ Արտաշեսի և Ջաարխադի մէջ :

Հարաւային արեւմտեան Հայաստանը, Ա. Կ. Ե. Ի մահուց յետոյ, փոխարքայի տեղ մի վերակացու ունեցաւ, Միհրան անուն, բնիկ երկրացի, որուն մի շար վերակացուներ յաջորդեցին Սելեւկիոյ արքունեաց ձեռքով, երբեմն բուն իսկ Հայերից ընտրուելով և երբեմն էլ Ասորուց թաղաւորներու ղրկած զօրավարներու

միջից: Նէուպոլոմէոսին մրրկալից իշխանութենից և մեռնելուց
 յետոյ: Արդուարդ Հայկազն իշխանն իր հայրենեաց իշխանու-
 թ իւնը ձեռք բերաւ և մեռնելիս Արտաւազդ իշխանին յանձնեց.
 յետոյ եկաւ Արտաշէս: ամենից նշանաւոր անձն այս շրջա-
 նու մը: Վեհանձն քաջ և սլաշտպան արհեստներու, երկրա-
 դործութեան և վաճառականութեան և հասարակաց բարե-
 կեցութիւն սիրող մարդ ըլնելով այս Արտաշէսը կամ Արտա-
 շասը ըստ Պողիբոսի¹, իրա խմաստուն կառավարութեամբ իր
 ազգին սէրը իր վրոյ դրաւեց և մեծին Անտիոքոսին Մազնի-
 սիոյ մօտ Հռովմայեցիներից յաղթուելուց շահուելով, որնոր
 Քրիստոսից 190 տարի յառաջ էր, մեծին Հայոց ինքնիշխան
 տէր եղաւ: Հրաւիրելով իր հիւրընկալ աշխարհումն Ան-
 նիբադը կարթագիւնեցի զօրավարը նրա խորհրդին համեմատ
 հիմնեց 180-ին Արտաշատ քաղաքը, Երասխայ ձախ եղերքին
 վրայ, Արարատ լեռան դիմացը: Արտաշէս տեսնելով, որ Ա-
 սորուոյ պետութիւնը Սելեկոս Գ. և Անտիոքոս Նախիւանու
 ժամանակ կործանելու վրայ է, ինքն իրան նրանցից ազատ կա-
 ցուց և շտապեց մի դաշնակցութեամբ Հռովմայեցւոց բարե-
 կամութիւնը ձեռք բերելու:

Միհրդատ այն ժամանակ Փոքր Հայքն էր կառավարում:
 մի դաշնադրութիւն արաւ Սեմեոնեսի և Պրուսիասի հետ, որ
 էին Պերկամի թագաւորք և պատերազմեցաւ կապադովկիոյ Ա-
 րիարատ թագաւորին դէմ, և Պերկամի թագաւորին զօրք
 զրկեց օգնութիւն Ատտաղոսի դէմ² կռուելու:

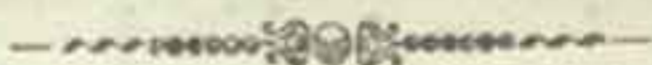
Արտաշէս խաղաղութեամբ մեռաւ, երկար ժամանակ իշ-
 խանութիւն վարելուց յետոյ և իր նորածին տէրութիւնն իր
 անարժան Արտաւազդ որդւոյն թողուց, որ իր եղերնադործու-
 թեամբը շուտով իր հպատակները սառեցնելով իրանից, նրանց
 ստիպեցրուց մի աւելի լաւ կառավարութիւն որոնելու հետա-
 մուտ լինել Արշակունեաց ցեղին մէջ, որ Ասիոյ ամենազօրաւոր
 ցեղերից մինն էր: Հայաստանն էլ Վաղարշակն իրա թագաւոր
 ընտրելով, աթոռից վար ձգեց այս ատելի իշխանը:

1 Պողիպոս Գր. ԻԲ. Քաղ. Գ.
 2 Նոյնը Գր. ԼԳ. Քաղ. Ժ.

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(Սկսած Քրիստոսից 150 տարի յառաջ, մինչև

433 տարի Քրիստոսից յետոյ)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ հարստութիւնը որուն տիրապետութիւնն երրորդ շրջանն է կազմում և որնոր ամենափառաւորն է Հայաստանու համար, այս աշխարհին գահին վրայ հաստատուեցաւ առանց մի քաղաքական մնաս տալու և արիւն թափելու :

Արշակ և իր եղբայրը Տրդատ¹, ազգով Պարթևք, Բակարիացւոց երկրումը (Խորասանումը) իրանց ձեռին մի իշխանութիւն ունենալով, արդէն իրանց հայրենիքն ազատել էին 256 թուին (Քրիստոսից յառաջ), Սելևկացի մարզպանները դուրս հանելով : Սելևկոս Գալլինոս մի ճակատամարտի մէջ դերի ընկնելով 233-ին Արշակ—Քի ձեռին (Արտաբան Ա.) Պարթևաց անկախութիւնն ընդունել էր վաւերական կերպով : Մեծն Անտիոքոս նրանց նիզակակցութիւնն ընդունելով, խաղաղութիւն էր արել նրանց հետ : Միհրդատ² Ա. որուն Հրոսովմայեցիք և Յոյնք թէոս կամ Աստուած էին անուանում և Հայք էլ Մեծն Արշակ, Պարթևաց զօրութիւնը վերջին աստիճանին բարձրացրուց, իր տէրութեան տակ նուաճեց Մարաստանը, Հիւրկանիան, Նղիմախը, Ասորեստանը, Միջագետքը, Ատրպատականը, մի խօսքով, Նրասխ, Նփրատ, Ինդոս և Նարսարդ գետերու մէջ տեղերումն եղած բոլոր երկիրներն իրաօրէնքներն ընդունեցին :

119

1 Տիրի-դատ ըստ Յունական ուղղագրութեան, Տրդատ, ըստ Հայոց (Տէր) իշխան, աստուած (դատ), տալ, ուստի Տրդատ նշանակում է Աստուածատուր : (դատէ) Զէնդ լեզուով, (դատ), (դավաա) Սլաւերէն տալ, (տուր) Հայերէն (դօննէր), (դոն) Ֆրանսերէն նոյն և մի նշանակութիւնն ունին :

2 Ըստ Յունաց ուղղագրութեան Միթրի—դատու Միհրդատ ըստ Հայոց (Միրճ) արեւ, (դատէ), տալ, Միհրդատ, արեգական պարդեւ :

Հայաստան, որ արդէն դարերից 'ի վեր միացած էր Պարթևաց 1 հետ կրօնով, լեզուով և հաւանականաբար մի և նոյն ծագումով, նոյն և մի քաղաքային և ընկերական կարգեր ու օրէնքներ, մի և նոյն շահ և վարք ունենալով: Միջհաս առաջնից (Արշակ Մեծից) իրանց թագաւոր խնդրեցին նրա եղբայրը Վաղարշակը, ըստ Մովսիսի Խորենացւոյն 2, նրա որդին ըստ օտար պատմագրներուն: Արշակունեաց հարստութիւնը Հայաստանի դահն ելաւ 150 տարի Քրիստոսից յառաջ, և Քրիստոսից 433 տարի յետոյ այս դահիցն ընկաւ: Աւստի 583 տարի թագաւորութիւն վարեց:

Արշակունեաց ժամանակ, Հայաստան, Պարթևաց ազգից յետոյ հիւսիսային արևմտեան Ասիոյ ամէնից զօրաւոր և ամէնից ծաղկեալ պետութիւնն եղաւ. այս ցեղից շատ թագաւորներ իրանց յաղթանակներովն իրանց կարգադրութեամբը և իրանց երկրապործութեան, ճարտարութեան, վաճառականութեան արհեստներու և հասարակաց զարգացման վերաբերած ամէն բաներու համար արած պաշտպանութեամբն ու քաջալերութեամբն անմահացրին իրանց անունը: Վաղ—Արշակայ, Արտաշէս առաջնոյն, Տիգրան երկրորդին, Արգաթայ, Արտաշէս երկրորդին, Մեծին Խոսրովու, Տրդատայ և Վ.առ—Շապհոյ անունները յաւիտեան յիշատակելի պիտի մնան Հայաստան աշխարհի պատմութեանց մէջ:

Միջհաս Ա. (Մեծն Արշակ) թագն իր եղբօր Վաղ-Արշակին տալով՝ բայի Մեծ և Փոքր Հայքից, նրան յանձնեց նաև Ասորեստանու, Միջադեաց, Օսրէոնի և Ատրպատականի մի մասը, նոյնպէս և երկրորդ պապագովկիան, Վրաստանը, Աղուանքը և պասպիցը, կամենալով այս կերպով մի զօրաւոր և ամուր տէրութիւն կազմել և իբրև մի երկրորդ Պարթևական տէրութիւն կանգնել բուն Պարթևաց և Սելևկացւոց տէրութեան մէջանդ, որնոր դեռ կենդանութեան նշաններ էր ցոյց տալի:

1 Ս. յս երկու ազգերու նոյն և մի ծագումն ունենալը անկասկածելի կերպով հաստատուած չէ, սակայն անհամար բառեր են գտնուում հասարակ եղած, Հայոց, Պարթևաց, Պահլաւաց, Արիաց և Պարսից մէջ:

2 Հայ. պատմութիւն Գր. Բ. զԼ. Գ.

Վաղ-Արշակ¹ իրա բնակութեան համար Մծրին² քաղաքն ընտրեց : Իր առաջին գործն եղաւ քաղաքային և զինւորական մի օրինադիրք շինել և իր տէրութեան մէջ կարգու կանոն դնել, որնոր նահանգներու ու դաւառներու վրայ բաժանեց, նմանապէս գործակալաց համար մի դասակարգութիւն կազմեց և իր թագաւորած երկրին մէջ էլ մի փառաւոր ազնուապետութեան քասա հաստատեց, այս քասան է նախարարական կարգը :

Այսպէս իր տէրութեան մէջ ընկերական կարգ հաստատելով, ձեռք զարկաւ մի արշաւանք անելու ընդդէմ Վաղաց և Պոնտոսի, Փրիւզիոյ և Մաժակայ բնակչաց, որոնք Սելեկացւոց նիզակակից էին և իրանց հրամանատար ունէին Մորփիւղիկէան : Մի արիւնհեղ պատերազմի մէջ, որնոր տեղի ունեցաւ Վաղարշակայ և նրա նիզակակիցաց մէջ-վերջինները ջարդ և բուրդ լինելով հնազանդեցան թագաւորին : Այս յաղթութենից յետոյ Հայաստանու սահմանները տարածուեցան և իր ազդեցութիւնը իրա հարեան ազդերու վրայ բանեցուց և մինչև այն ժամանակ անճանօթ եղած մի զարդացում ստացաւ : Վաղարշակն էլ իր թագաւորութեան 22 տարին այս զարդացումն հաստատելու և ամրացնելու և իր ազդն երջանիկ անելու անցկացուց :

Արտաշէս Ա. (115-ից—90) որոյ թագաւորութիւնը 25 տարի տևեց, իր պապ Վաղարշակայ ընթացքով վարուեցաւ, արեւմտեան Ասիոյ մէջ շատ պատերազմներ արաւ և Սև ծովու եզերքներու վրայ հաստատուած յունական զաղթականներու երկիրները կործանեց, Արշակունեաց միջից առաջինն եղաւ իր տէրութեան մէջ Յունաց աստուածները մտցնողը, Արտեմիդայ, Հերակլայ, Ապողոնի, Արամազդայ, Աթենասայ և

1 Վաղ, Վալ, պատասխանում է Քաղղէացւոց Բալ, Բէղ, Բեղոս բառերուն, Սլաւեանց Բող, Աստուած բառին, Թաթարաց Բողոս, Վահափառ, Բարձր, բառերուն, որոնք նշանակում են Մեծ կամ Աստուած, Վաղ-արշակ, Մեծն կամ Տէր, Աստուած-Արշակ :

2 Սրա ուղղագրութիւնը փոփոխուում է Նիսիք, Նիւսիք, Մծրին հայերէն :

3 Վաղիստան Տրարիզոնի հարաւային կողմն է :

4 Կեսարիա, մեծ Կապադոկիոյ գլխաւոր քաղաքը :

Նիկեոսեայ արձաններն, որոնք Սկիւտիասայ և Կրետացի Գիրե-
նասայ գլխաւոր գործքերն են. Արտաշէս յափշտակելով Յոյնե-
րից բերաւ խառնեց ազգային աստուածներուն. Արևուն, Կուս-
նին, Արմզդայ հետ և մոգականութեան պարզութիւնն էլ ա-
պականեց :

Հռովմ չկամենալով կամ թէ չհամարձակելով նրա դէմ
պատերազմ բաց անել, բանսարկութեամբ նրան կործանելու
միջոցը գտաւ : Հայկական բանակն Հռովմայեցւոց ոսկւով խաբ-
ուելով և հրապուրուելով, փոքր Ասիում մի արշաւանք ա-
նելու ժամանակ, ապստամբեցաւ և Արտաշէս սպանուեցաւ
դաւակցութեամբ : Տիգրան Բ-ի նրա որդւոյն ժամանակ (90-ից
— 36) Հայաստան իր զօրութեան, մեծութեան յաջողութեան
և փառացը վերջին ծագը հասաւ : Ասիոյ տիրապետութիւնը
և թագաւորաց թագաւորի պատուանունն, որ յառաջ Պարսկաս-
տանու Պարթևաց էր ընկնում, 114 թուից Արտաշէսն նրան-
ցից այդ պատուանունը յափշտակել էր : Տիգրան մինչև իր
թագաւորութեան վերջին տարիներն, որ 54 տարի տևեց, այս
յառաջապատուութիւնն իր վրայ պահեց : Միհրդատ Բ. թա-
գաւոր Պարսից, զէնքով պնդել կամենալով իր պահանջմունք-
ներու մասին, Տիգրանայ դէմ պատերազմելիս, Արասխ գետի
ափանց վրայ սպանուեցաւ 88-ին : Ասորւոց տէրութիւնը
տկարանալով Հռովմայ և իրա միջից ծագած խառնակութիւն-
ներից, պատառ պատառ լինելով իրա միջում եղած քաղա-
քական պատերազմներից և ընտանեկան կռիւներից, իր թագը
Տիգրանին տուաւ, նրան Ասիոյ ամենամեծ վեհապետը հա-
մարելով : Տիգրան Ասորւոց և Փիւնիկեցւոց տէր և իշխան լի-
նելով, իր յաղթանակները յառաջ քշեց և նուաճեց իր ձե-
ռին տակ ամբողջ Կապադովկիան, Կիլիկիան և Միջագետքը և
այն տեղաց Պաղեստինու վրայ յարձակեցաւ, ուր տեղաց Հա-
յաստան հազարաւոր Խորայէլացիներ բերաւ. մի յարձակմամբ
Պտողեմայիս քաղաքն առաւ և Կղէոպատրային սպանել տուաւ :
Նոյնպէս մասնակից եղաւ այն պատերազմին, որ Հռովմ բաց
էր արել իրա փեսայ և նիզակակից Պոնտոսի թագաւոր Մե-
ծին Միհրդատայ դէմ. Հռովմ, որ ցանկանում էր Ասորւոց երկ-

րին տիրել: շատ անհանգիստ եղաւ, երբ լսեց, որ 88-ին (Քրիստոսից յառաջ), Տիգրան նրա վրայ տիրել էր:

Միհրդատ կամ Միթրդատ Հայոց բանակով պաշտպանուած, պատերազմի սկզբան Մանիոսին և Քողգային յաղթեց, բայց Ղուկուղղոսից յաղթուելով Տիգրանի մօտ փախաւ: Երբ Տիգրան մերժեց Միհրդատն Ղուկուղղոսի ձեռին յանձնել, Տիգրանակերտի պատերազմը բացուեցաւ Տիգրիս գետին ամփանց վրայ, Հայոց և Հռովմայեցւոց մէջ. Հայք յաղթուեցան, այն ժամանակ Ղուկուղղոս Հայաստան մտաւ, բայց ինքն էլ Տիգրանից յաղթուելով, Եփրատայ մօտերը ետ քաշուեցաւ: Երբ Ղուկուղղոս օգնութիւն առնելով Մծբին պաշարում էր, Տիգրան և Միհրդատ Հռովմայեցւոց Պաննիոս և Յարիոս զօրավարներուն յաղթեցին: Այս համբաւ ին վրայ, Ղուկուղղոս պատրաստուեցաւ նրանց դէմ միվճռողական պատերազմ տալ, բայց իր բանակումը պատահած ապստամբութիւնն այս բանիս արգելք եղաւ: Պոմպէոս, որ նրա տեղը բռնեց Միհրդատին հետ կռուելուց և նրան յաղթելուց յետոյ Հայաստան մտաւ, Տիգրանայ որդւոյն Տիգրան—Բի առաջնորդութեամբ, որ մատնեց իր հօրը ուրիշ ապստամբներու հետ: Տիգրան տեսնելով իրան պաշարուած Հռովմայեցւոց օսկւով և քաղաքականութեամբ դլուխ վերուցած ապստամբներից, առանց կռուելու խաղաղութիւն արաւ Հռովմայ հետ: Քաղատիոյ, Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ և Ասորւոց երկիրներում արած աշխարհակալութեանց մի մասից ձեռք վեր առաւ, որոնք Հռովմայեցւոց տէրութեան հետ միացան. Փոքր Հայոց մի քանի նահանգները իբրև տէրութիւն կանգնեցան, որոնք բնիկ թագաւորներ ունեցան Հռովմայ պաշտպանութեամբ: Այս խաղաղութենից մի քանի տարուց յետոյ, Կրասոս արևելք եկաւ Պարթևաց դէմ կռուելու: Տիգրան նախ կամեցաւ գէնքը ձեռին չեզոքութիւն պահել, բայց տեսնելով Հռովմայեցի զօրավարի չար դիտաւորութիւններն իր մասին, Որոտէս-Քին¹ հետ նիզակակից եղաւ և Հայկա—Պարսիկ բանակը բոլորովին յաղթեց Հռովմայեցւոց բանակին: Այս գործքին մէջ (39) Կրասոս իր որդւոյն հետ սպանուեցաւ: Երբոր Կրասոսի գլուխն ու ձեռքը Հայաստան բերուեցաւ, որ

¹ Արչէս կամ Արտաշէս Հայ պատմագրներից:

տեղ և այն ժամանակ Արտաէսն էր դանուում, վասն զի եկել էր իր Բագոր որդւոյն Տիգրանայ աղջկան հետ ամուսնու թիւնը կատարելու. Պլուտարգոս¹ ասում է, որ Արտաւազդ Հայաստանու թագին ժառանգն այն ժամանակ մի ողբերգութիւն շինեց Յունաց լեզուով :

Այս մեծամեծ դէպքերից հետէ, որոնք Հայկական միապետութիւնը սաստիկ սարսեցրին մինչև Արգարայ թագաւորութեան ժամանակ, որ ժամանակից եղաւ Յիսուս Քրիստոսի և առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, ոչինչ նշանաւոր բան չունինք այս տեղ յառաջ բերելու, այլ միայն այս տէրութեան կամաց կամաց տկարանալը : Չեմ խօսիլ այս թագաւորին՝ Մարդ Աստուծոյն հետ ունեցած հաղորդակցութեան մասին և իրաքրիստոնէութիւնը ընդունելուն, որոնք ծանօթ են քրիստոնեայ աշխարհիս : Թագէոս և Բարթոլղիմէոս առաքեալք բերին Հայաստան Աւետարանի լոյսը և երկուսն էլ ուրիշ շատ մարտիրոսներու հետ միասին հաւատոյ ճշմարտութիւնն իրանց արիւնով կնքեցին : Արգարից յետոյ, Արշակունիք Հայաստան 400 տարի թագաւորեցին, երբեմն իբրև դաշնակից և հարկատու Հռովմայեցւոյ, երբեմն իբրև թշնամի պատերազմելով, բայց ոչ երբէք իբրև հպատակ :

Պարսկաստանումը Արշակունեանց հարստութիւնը, 220 թուին մի սոսկալի հարուած կրեց, որնոր շուտով վախճան տուաւ այս իշխանութեան, որ արդէն տկարացել էր բարուց ապականութեամբ և ներքին երկպառակութեամբ : Արտաքսերքսես (Արտաշիւր ըստ Հայոց) Սասանայ որդին, բուն Պարսիկ, Պարսկաստանը այս հարստութեան դէմ ապստամբեցուցաւ Վոզսդէս Ե. 220 թուին Ֆիրմանում մեռաւ և Արտաւան երեք ճակատամարտումն էլ յաղթուելով, բռնուեցաւ և սպանուեցաւ : Արտաշիւ հետ Սասանեայ հարստութիւնը Պարսկաստանու դահն անցկացաւ, որ նորէն այս պետութիւնը մի նոր զօրութեան մէջ մղեց : Բայց այս նոր հարստութիւնը (թագաւորութիւնը) օտար երկիրներում թագաւորող Արշակունի ցեղերուն բնական թշնամի լինելով, ուշ կամ վաղ արիւնահեղ կռիւներ լինելու տեղի պիտի տար այս ցեղին Հայաստան :

¹ Արաստոսի վարքումը :

տանու մ թագաւորող շառաւիղին հետ. Հայաստանու թագաւոր Մեծն Խոսրով իր ամէն ջանքն 'ի գործ դրաւ Պարսկաստանու Արշակունիքն իրանց տեղը վերահաստատելու և Սասանեաց Պարսից գահն անցկենալն արդիւնելու. սակայն բոլոր իր ջանքն այն հետեանքն ունեցաւ, որ իրան էլ կորցրուց: Արշակունի Անակը, դաւաճան գտնուելով իր ցեղին գէմ, անձնատուր եղաւ Արտաշէին և եկաւ Խոսրովի մօտ իբրև վարստական պատասպարուելու: Անակ Խոսրովի արքունեացը մէջ իբրև ազգական ընդունուելով, վերջապէս 260 թուին որսի մէջ սպանեց նրան: Խոսրովայ մահը Հայաստանը անտէրու թեան մէջ գցեց, Արտաշէր էլ յարմար ժամանակ գտնելով, Հայաստանի տէր եղաւ: Այսպէս Հայաստան ընկճուեցաւ 291 թուից մինչև 286 թիւը Սասանեաց տակ, բայց մի քանի ամուր տեղուանք մինչև Պարսից Հայաստանից դուրս քշուիլը գիմացան: Հայկական Արշակունեաց ցեղը (ըստ դրոյ) բնաջինջ եղաւ: Տրդատ Խոսրովայ օրդին դեռ մանուկ, այս ցեղին վերջին շառաւիղը միայն կարող եղաւ խուսափել մահուանից իր գաստխարակին անձնանու իրու թեամբը և հռովմէական կայսրու թեան երկիրներում տարուելով, այն տեղ մեծ խրնամքով վեճացաւ, յետոյ Հռովմէացւոց Ներուպիում Գոթացւոց գէմ և Ասիայում Պարսից գէմ Նփրատայ վրայ տուած պատերազմներում մեծ անուն հանելով, Արիւիանոսի, Կոստանդիանոսի և Գիոզղեաիանոսի բարեկամու թիւնը ձեռք բերաւ իր քաջու թեամբն ու անձնանու իրու թեամբը:

Տրդատ Հռովմէական արծիւններուն հետ հաւատարիմ մնացող Հայոց գնդերուն գլուխն անցկենալով, 286 թուին իր երկիրները մտաւ վերստին, յաղթեց Պարսից մի քանի պատերազմներում և վերջապէս բոլորովին դուրս քշեց նրանց և իր գահը վերականգնեց, նմանապէս և թագաւորական (ասուած) Սկիւթացւոց¹ գէմ և հիւսիսային Աովկասու մն անհամար բարբարոսներու գէմ կռուելով յաղթեց և նուաճեց նրբանց, որոնք Սաբորի (Շապհւոյ ըստ Հայոց) թելադրու թեամբ Հայաստան աշխարհին վրայ մեծ յարձակում էին անոււմ²:

1 Սիթի Բէճիի. Լտ.

2 Մով. Խոսր. Հայ պատ. Գր. Բ. ԴԼ. 2Ե.

Յրբ որ գահը վերականգնեցաւ և խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ, Տրդատ իր ամէն ուշադրութիւնը իր տէրութեան ներքին վիճակին վրայ դարձրուց և շատ բարեկարգեց : Քրիստոնէութիւնը, որ թագէոս և Բարթոլոմէոս առաքեալները Հայաստան էին մտցրել 39 թուից մինչև 45-ը հալածանքի մէջ էր, սակայն շատ հաւատացեալներ կային : Տրդատ վարքով և բարքով մարդ լինելով և կրօնական զգացմունք ունենալով, յառաջ՝ որ ջերմեռանդ Արմզդապաշտ էր, յետոյ սուրբ Գրիգոր Պարթևից լուսաւորուելով, բայց երկար ժամանակ դէմ դնելով և հալածելով քրիստոնէութիւնը, վերջապէս ինքն և իր բոլոր ընտանիքն էլ 300 թուին քրիստոնեայ դառան : Ժամանակ չանցկացաւ, Հայաստան, Աղուանից աշխարհքը, Ալարստան և Ատրպատականի մի մասը նրա օրինակին հետեւեցան, քրիստոնէական կրօնը այս կերպով բոլորովին հաստատուեցաւ ամբողջ Հայաստանեայց աշխարհին մէջ և պահպանուեցաւ այն տեղ միշտ մինչև մեր օրերը, ընդդէմ այն ամէն հալածանաց, որ իրա դէմ յարուցին Պարսկաստանու մոգպաշտութիւնը և Արաբստանու խալիֆութիւնը : Բայց ցաւալի է ասելն, որ Տրդատ Հայաստանեայց աշխարհին ամենափառաւոր և ամենալաւ թագաւորն իր թագաւորութեան 57 տարին շարունակ իր հպատակներուն լուսաւորութեան և երջանկութեան համար նուիրելուց յետոյ՝ 342 թուին թունաւորուած վախճանեցաւ : Նրան յաջորդող թագաւորներու կեանքը մի դար շարունակ ուրիշ բան մեր յառաջը չեն հանել, բայց միայն գաղանութիւն, անգթութիւն և խայտառակութիւն : Այս վայրենի հրէշները Արևելցւոց հասարակ եղած մոլութեանց հետ խառնելով և Հռովմայ սոսկալի վարքն ու բարքը, իրանց կեանքին և քաղաքականութեան մէջ բարուց կատարեալ ապականութեան մի ողջալի օրինակ ցոյց կտան, իրանց ցեղը 435 թուին գահից ընկաւ Արտաշրի օրովը, որ էր վերջին թագաւոր այս հարստութեան : Այս ժամանակուայ Հայաստանու նախարարներն իրանց փառք համարեցին Պարսկաստանու թագաւորից իրանց մեծը վերացնելու և իրանց ազատութիւնը ջնջելու համար խնդրելը :

Բայց այս անարգ Արշակունեաց մէջ, պատմութիւնը փա-

աւարում է առաքինի Վաւմ — շապհույ դպրութեանց և դի-
 տութեանց պաշտպանին, որ հասարակաց կրթութեան հոգ տա-
 րաւ և իր ազգին երջանկութեան համար աշխատեց: Մարդկային
 ազգի բարերար և առաքինի կրթութեան հասարակացը¹, սուրբ Գրի-
 գոր Ղուսաւորչի ցեղեց մեզ մուսայնել կտան վերջին Արշակունի
 թագաւորներուն վատութիւնները: Հայաստան աշխարհին առա-
 քեալ² սրբոյն Գրիգորի (Ղուսաւորիչ անուանեալն Հայքն ու
 Աղուանք լուսաւորելուն և քրիստոնէացնելուն համար) իր
 որդւոյն Արթանիսի, Մեծին Ներսիսի (մահուան դեղով սպա-
 նուած,) Աստուածաշնչի թարգմանիչ, Մեծին Սահակայ անուն-
 ները յաւիտեան պիտի անջնջի ի մեան Հայաստանու պատմու-
 թեան մէջ: Քրիստոնէութիւնն ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս և
 Հայաստան մի նոր քաղաքակրթութեան, նոր բարոյականութեան
 և նոր գաղափարներու բողբոջն ու տարերքը բերաւ: Քրիս-
 տոնեաց եզող Հայոց նոր զգացմունքեր շնչեց, հասարակաց
 լիզուով Աստուածաշնչի թարգմանութիւնն այս հեռեանքն
 յառաջ բերելու շատ նպաստաւոր եղաւ: Այսպէս մեզ պատ-
 մում է Ղազար Փարպեցին, որ հինգերորդ դարու մատենագիր
 է: Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ Աստուածային պաշտօնը
 Ասորի և Յոյն լեզուով էր կատարուում մէկ ու կէս դարուց
 հետէ, հաւատացեալք այս լեզուներն չգիտենալով բարոյական
 և կրօնական կրթութեանից և ուսումից զուրկ էին մնում:
 Սուրբ Մեսրոպ վարդապետը կատարեալ առաքելական մարդ,
 հաւատով ազդուած և այս ժամանակուայ դիտուններից մինը
 504 թուին Հայոց, Աղուանից և Արաց լեզուներուն տառերն
 ստեղծեց: Անկիջապէս ամբողջ Պարսկա — Հայոց մէջ անհամար
 դպրոցներ բացուեցան (Յոյնք թոյլ շուտին Հայոց Հայաստանի
 այն մասին մէջ, որ իրանց ձեռնին էր) և շատ երիտասարդ
 Հայեր Կոստանդնուպօլսոյ, Նդեսիոյ, Անտիօքոյ, Ալէքսանդրիոյ
 և Աթենքի բարձր դպրոցներում դրկուեցան իրանց, Հայաս-
 տանում սկսած ուսմունքը կատարելու համար: Իրանց դար-

1 Մայրագոյն գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

2 Հայոց ամէն կարգ եկեղեցականաց մէջ մինչև հինգերորդ դարը
 ամուսնութիւնը կար, մինչև այսօր էլ աւաղերիցները քահանաներն ու
 սարկաւաղները ամուսնացած են:

ձին գիտնականաց մի ընկերութիւն կազմուեցաւ սուրբ Սահակ Պարթևայ զլիաւորութեամբ, որ քաջ և խորն էր իմանում Յունարէն լեզուն : Այս ընկերութիւնը Աստուածաշունչ գրոց և ուրիշ անթիւ Յոյն Հռովմայեցի և Ասորի հեղինակներու փիլիսոփայական, բանաստեղծական, ուսումնական, աշխարհագրական, պատմաբանական, վարդապետական և բարոյական պրուածքներու թարգմանութեան ձեռք զարկաւ, այնպէս որ քրիստոնէութեան հինգերորդ դարը ճշմարտապէս հայկական գրականութեան ոսկի դարն եղաւ և սրբոյն Սահակայ և սրբոյն Մեսրոպայ դպրոցը ամենաընտիր մատենագիրներ յառաջ բերաւ այս լեզուին մէջ : Մովսէս Խորենացին, Մամբրէն, իր եղբայրը Ղաւթիթ անյաղթ փիլիսոփայ անուանեալը, Նղիշէն, Ղազար Փարպեցին, Նզնիկ Աղբացին, Աորիւն սքանչելի անուանեալը, Յովհաննէս Մանդակունին, Գիւար, Ղևոնդը, Արձանը, Խոսրովիկն ու ուրիշ շատեր : Բոլոր այս մատենագիրները իրանց գրականական աշխատանքներով, հայկական գրականութեան հիմունքները հաստատեցին, որ այն ժամանակից սկսեալ ամէն գարեբից անցկացաւ, սակայն առանց ժողովրդային լինելու այս երկրին բնակիչներուն մէջ :

ԶՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(433-ից մինչև 885 Քրիստոսից յետոյ)

ԱՅՍ շրջանս մեր առջևն անխշտանութեան, երկպառակութեան, կրօնական պատերազմներու, Հայաստանից դուրս տեղափոխուելու, գերդաստանաց աքսորուելու և ամէն տեսակ թրշուռառութեանց տրտմելի և աղիողորմ մի տեսարան կհանէ, կարելի է ասել, որ բոլոր իր էջերը քրիստոնէութեան մարտիրոսներու և հայկական անկախութեան համար թափուած արիւնով ներկուած են :

396 թուից սկսած, Հայաստան Յունաց կայսրութեան և Պարսից թագաւորութեան մէջ բաժանուեցաւ : Արփա-Չայն

Մասեաց շղթան, Վանայ լիճը և Աորդուաց (այսօրուայ քըրտաներուն) լեռները, գրեթէ սահմանի տեղ էին բռնել այս երկու տեղութեանց մէջ : Սակայն այս բաժանումը միշտ անփոփոխ չմնաց, գրեթէ ամէն քսան տարուայ մէջ նոր նոր փոփոխութիւններ կրեց, մանաւանդ Յունաց ձեռին եղած Հայաստանի մէջ, որնոր անդադար յարձակումներ էր կրում թէ Պարսիկներից և թէ Արաբացիներից :

Յունաց ձեռին եղած Հայաստանը, որ երբեմն Յոյն զօրավարներու և երբեմն Հայոց միջից ընտրուած, դքսերու, կիւրապաղաղներիու և պատրիկներիու ձեռքով էր կառավարոււմ, մինչև տասներորդ դարուն վերջը փոքր ինչ խաղաղութիւն վայելեց : Այս ժամանակից յետոյ Յունաց ինքնակալներու բռնակալական լուծը, որոնք աւելի անկարգ էին Արաբացիներից և Պարսիկներից, քանի դնաց անտանելի եղաւ : Պարսկահայքը, որ յառաջ անբարոյականութեամբ անարգուած մի քանի Արշակունի թագաւորներու ձեռքով էր կառավարոււմ, 433-ին Պարսից մի հասարակ նահանգ դառաւ : Քրիստոնէութիւնը, որ Պարսկահայքը միւս Հայոց հետ կապոււմ էր և մանաւանդ Յունաց կայսրութեան մէջ եղած քրիստոնէից հետ կարծիք էր տալի Պարսից Սասանեան թագաւորին : Իսղէկերդ (Յազկերտ ըստ Հայոց) ունայն տեղ Հայոց մեծամեծներուն յուսալի և հրապուրիչ խոսամունքների, զինուորական և քաղաքային պատիւներ տալուց, ոսկի և արծաթ վաանելուց և շատ էլ բանասարկութիւններ բանեցնելուց յետոյ այս կապը խորտակելու համար, որոշեց որ իր կամքը զինու զօրութեամբ զլուխ տանի, ինչպէս իր պապերն արել էին բաւն Պարսկաստանու, Բաբելաստանի և Ատեսիփոնի քրիստոնեայներու հետ : Եօթն ու թ հարիւր մոգ կամ քուրմ զօրքերով միասին, 445 թը ունին Պարսկահայք զրկուեցան քրիստոնէութեան տեղ Արմզդայ աղանդը հաստատելու համար, Վասակ Աիւնեաց իշխանը Պարսիկ արքային խորհրդները կատարելուն օգնական էր ընոււմ, մի զօրաւոր բանակ Հայաստանու սահմաններու մօտեցաւ Պարսկաստանու կառավարութեան գործադրելու հնարքները պահպանելու համար : Հայք տեսնելով, որ իրանց կրօնը վտանգու մն է, Մարկիանոս կայսեր զեւպան յուղարկեցին օգնութիւն

խնդրելու որնոր մերժեց¹ : Արաց աշխարհը Հայաստանու հա-
րեան և յառաջուց էլ իր հարկատուն էր, այս միջոցին իրա-
նիզակակից էր եղել. բայց ինքն էլ Պարսից ահիցն ու բացել էր
քրիստոնէութիւնն ու ընդունել էր մոզութիւնը : Հայաստան
ու քրիստոնէաց Աղուանքը, զըկուելով այսպէս ամէն օրնու-
թենից մինակ մնացին Սասանեաց զօրութեան դէմ, որնոր ահ
և սարսափ էր տալի Յունաց կայսեր անդամ :

Հայոց զլիաւոր բարձր աստիճան աշխարհականներն ու
եկեղեցականները Արտաշատումն, որ այն ժամանակ զլիաւոր
քաղաքն էր Հայաստանու, 450 թուին մի ընդհանուր ժողովք
արին և վճռեցին, որ բոլոր ազգն զէնք առնելու կանչեն հա-
ւատքը պաշտպանելու և մի ժամանակաւոր կառավարութիւն
կազմելու : Արդան Մամիկոնեանն, որ հաւատով մի մարդ էր
և մեծ հայրենասիրութեամբ քաջ և հմուտ զօրավար, հը-
րամանատար եղաւ : Հայք որ առ հասարակ հանդարտարոյ
են, մեծին Աարդանայ ատենախօսութեամբը վարուելով և քա-
ջալերուելով, զէնք առին իրանց ձեռին և զբօշակներու տակ
դիմեցին թուով 66,000 : Աղուանք որ այս միջոցին Պարսիկ-
ներից մեծ վտանդումն էին ընկել, իրանց օրնու թեան կանչե-
ցին Աարդանին, որ իր զօրքերու մի բաժնով նրանց օղնելու
դիմեց և Վուր զեաին եզերքներում Քալքալ քաղաքին մօտերը
Սերուզտում, Պարսից տուած մի ճակատամարտում բոլորովին
յաղթեց նրանց, այս երկրումն եղած ամուր տեղուանք ամէնքն
էլ առնուեցան, Պարսից զօրքերն ու մողերը ամէնքն էլ սրից
անցկացան, կրակատները կործանուեցան և Աղուանից աշխարհն
էլ մաքրուեցաւ պիղծ աղանդից, նոյն չափ էլ Պարսկահայոց
մէջ արին : Պարսից մեծ բանակը մինչև այն ժամանակ Ա-
տրպատական գաւառին մէջ անշարժ մնացած սկսաւ Հայոց
աշխարհին վրայ դիմել : Մամիկոնեան Աարդանն այս լուրը
լսելով, շտապեց դնաց իր հայրենիքը վտանդից ազատելու, Ն-
րասխից անցկացաւ ու գնաց Աստապատ փոքրիկ քաղաքին
մօտերը պատերազմելու պատրաստուեցաւ : Ն վերջոյ 451 թը-

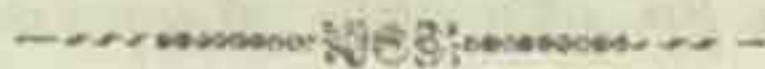
1 Այս մերժումն եղաւ զլիաւոր պատճառ Յունաց և Հայոց մէջ նոյն
ժամանակից եղած թշնամութեան, ոչ ու համար Հայք մի փոքր յետոյ
Քաղկեդոնի ժողովն էլ ընդունեցին :

ւին Տղմուտ գետին եղերքնքն բուժ Երասխի մօտ, այն մեծ և
անմոռանլի ճակատամարտն եղաւ. ուր տեղ Քրիստոսի Խաչը
կրկին անգամ յաղթուեթ իւն տարաւ Որմզղայ գննին գէմ և
Քրիստոնէութիւնը բոլորովին ազատուեցաւ Հայաստանեայց
աշխարհին մէջ: Վարդան Մամիկոնեանը 1.036 զինակից ընկեր-
ներով փառաւորապէս պատերազմի դաշտի մէջ մեռաւ. Հայաս-
տանեայց եկեղեցին էլ նրանց իր սուրբ մարտիրոսաց դասը դրաւ:
Վահան Մամիկոնեանն իր քեռւոյն Վարդանին տեղը բռնեց և
երկար ժամանակ իր հայրենի երկիրը պաշտպանեց. մինչև որ
սախակեցուց Վաղարշ Պարսից ամբարտաւան թագաւորին 485
թուին Հայաստանին հետ խաղաղութիւն անելու հետևեալ
պայմանաց վրայ: Ա. Քրիստոնէութիւնը պէտք էր պահպանէր
Հայաստանում իր յառաջուայ վայելած ամէն ազատութիւն-
ները: Բ. մոգութեան մեհեանները պէտք էր, որ բոլորովին
կործանուէին: Գ. թագաւորաց թագաւորը պէտք էր դա-
տապարտել և ոչ մի ազատանի Հայ. մի ուրացողի կամ մի Պար-
սիկ վերակացուի ամբաստանութեամբը, մինչև որ յանցաւորը
յառաջուց իր յանցանքին համար չգատուէր:

Այս երեւելի գէպքերից մինչև 661 ոչինչ չունինք նշա-
նաւոր այս «Երազիր» պատմութեան մէջ նշանակելու. այս
չրժանիս մէջ ժամանակներ եղան, որ Հայաստան խաղաղ մը-
նաց հարկ տալով Պարսից և ուրիշ ժամանակներ էլ, որ նրանց
գէմ գլուխ վերցուց. վերջապէս մահմետականութիւնն երևե-
ցաւ եօթներորդ դարու Բն Արաբխայում և վերջ դրաւ բոլոր
այս կռիւներուն: Պարսկաստան Հայաստանի հետ մէկ աեղ
նահանգ դառաւ Խալիֆաներու իշխանութեան: Որմզղայ ա-
ղանդը կորաւ Պարսկաստանում իր մեհեաններու աւերակնե-
րու տակ: Քրիստոնէութիւնն արհամարհելով Արաբիոյ որդ-
ւոց հալածանքները պահպանուեցաւ Հայաստանում. Ղևոնդ
այս ժամանակուայ պատմիչը, որնոր նորերումս հրատարակե-
ցինք, երկարօրէն պատմած է այս գէպքերը, ուստի մենք էլ ա-
ւելորդ կհամարենք այս տեղ նորունց կրկնել:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(885—ից մինչև 1079 Քրիստոսից յետոյ)

ԱՅՍ շրջանումը պիտի տեսնանք, Հայոց ազգին իր կործանուած վիճակից վեր կանգնելու և նորունց իրրև անկախ քաղաքական մարմին կազմելու համար արած մի քանի ջանքերը. բայց պիտի տեսնենք էլ, որ բոլոր այս ջանքերը մի կարճ ժամանակուայ ընդդիմադործութեան մէջ են կայանում: Հայաստան վեր է կանգնում նորունց աւելի խոր անդնդոց մէջ ընկնելու համար:

Աշխարհային յեղափոխութիւնները, կրօնական հերձուածները և քաղաքական պատերազմներն արդէն սաստիկ սարսելու գրգուել էին Մարգարէին (Մուհամէտին) յաջորդներուն պետութիւնը, որոնք իններորդ դարուց հետէ դէպի իրանց անկման էին դիմում: Այնչափ երկար ժամանակ իրանց լուծին տակ նուաճուած ազգերն, այս անկումը տեսնելով, իրանց ազատութիւնը ձեռք բերելու ետեից եղան: Այս ժամանակուայ խալիֆայները իրանց ապարանքներում փակուած և կանանի հեշտութեանց մէջ ընկղմած, էլ ահաւոր չէին երևում: Անց էր կայել առաքինի Էօմէր և Աբու-Բէքիր խալիֆայներուն ժամանակը: Այս ժամանակներումս Հայաստան, իններորդ և տասներորդ դարերում, մի քանի մեծահոգի և ազնուասիրտ մարդիկներ էին գտնուում այս աշխարհիս վերանորոգութեան և զարգացման անձնանուէր ըլլող: Սակայն Հայաստանու վրայ տիրապետողներուն մոլորութիւններն ու կրքերը ամբողջ ազդը ապականել էին: Նսականութեան և երկպառակութեան հողին Հռովմայեցիք, Յոյնք և Պարսիկ այնպիսի վարպետութեամբ տարածել էին ամէն տեղ, որ Հայոց ազգին վրայ բնաւորուել էին: Բաղրատունեայ ցեղը, որոնց սկիզբը

Հրէայ էր և տասնու չորս դարուց հետէ, Հայաստանին էր պատկանում իրա համեստութեամբը, առատաձեռնութեամբը ու իր քաջագործութեամբը պատերազմի դաշտին վրայ, մեծ համբաւ էր ստացել: Հայկազունեաց և արշակունեաց ժամանակ, քաղաքական և զինուորական պաշտօններու մէջ ընդունուելով, այս ցեղը մեծ հաւատարմութիւն և անձնանուիրութիւն էր ցոյց տուել իր ընդունած հայրենեացը համար և ամէն բարձր աստիճաններու էր հասել:

Ազգարշակ, հայկական Արշակունեաց հարստութեան զըլուխը, Բագրատունեաց ցեղին Հայաստան աշխարհին թագաւորներուն թագակիր լինելու արտօնութիւնն էր տուել: Այս ցեղից շատերը այլևայլ ժամանակ Հայաստանու զինուորական զօրութեան հրամանատար էին եղել: Բագրատունիք, Բարայէլացւոց շատերու նման խնայող, նախատես, չափաւոր և իմաստուն լինելով, ահագին հարստութիւն ձեռք բերին և Արարատայ և Տայոց երկրին կէս մասիցն աւելի գնեցին, Մեծին Հայոց նահանգներից երկուսը: Բացի սրանցից Տուրուբերան, Բարձր Հայոց և Գուգարաց երկրին մէջ մեծ կալուածներ ունէին, նոյնպէս, ութերորդ դարումը այս ցեղին կալուածներում էր Դարիոնք, Բագարան, Մուշ, Կողբ, Կարս, Շիրակաւան, Անի, Սբեր, Ախլցխա, Արղունին, Արղահան, և ուրիշ քաղաքներ կային: ԽաչիՖայներու ժամանակ, այս ցեղը Հայաստանը կառավարեց Ռստիկանի կամ Աեսդէլսանի պատուանունով¹. Աշոտ Ա. վերջապէս 885 թուին զրեթէ մի անկախ տէրութիւն կազմեց, որոյ մայրաքաղաքն եղաւ մի փոքր յետոյ, Անի, որնոր մինչև իր աւերակներուֆն անգամ տակաւին փառաւոր է: Բագրատունեաց ցեղը Արարատ նահանգին մէջ իր տիրապետութիւնը հաստատելուն պէս, միւս իշխանազն ցեղերն էլ թագաւորական թագի ետեւից ընկան: Ինչպէս որ հետեւեալ դարուն մէջ էլ տեսնում ենք, որ Հայաստանում հինգ վեց թագաւորութիւն է կազմուում: Արժրունեաց ցեղն առաջինն եղաւ: որ 908 թուին Աասպուրական աշխարհին մէջ իր տէրութիւնը հաստատեց²: Մի փոքր յետոյ, Կարս, 968-ին,

1 Վաստ կամ Բեսդ, արքունական աստիճան, Խան, Պետ հրամանատար տ
 2 Այսօր Վանայ փառայութիւնը:

Սիւնիք, 970-ին, Լորի 988-ին : Աշտուհիք, Անձեացիք անկախ
կացուցին իրանց և ստորին աղնուական իշխաններն ամենքն
էլ իրանց զլուսը թագ դնելու պատիւն կամեցան ունենալ :

Հայաստանու նման մի սահմանաւոր երկրի մէջ այս-
չափ բաժանում և պատերազմ գլխաւոր պատճառ եղան բոլոր
իր քաշած թշուառութեանց, սրա հեռեանքն այն եղաւ, որ
մետասաններորդ և երկոտասաններորդ դարերուն վերջերում
բոլոր այս թագաւորութիւններն իրանց անկախութիւնը կորց-
րին և Հայաստան նորունց օտարներու լուծին տակ ընկաւ :
Բայց ինչպէս, որ Հայք այս բոլոր թագաւորութեանց մէջ օ-
րինաւորը միայն Բաղրատունեաց ցեղին հաստատածը կը հա-
մարեն, նրա վրայ և ես մի հարեանցի հայեցուածք կդարձնեմ :

Աշտ Ա. 859-ից մինչև 885-ը Հայաստան կառավարեց
իրբև մեծ դուքս : Աշտ տէր լինելով մի ահագին ժառան-
գութեան, որոյ մասին մի փոքր յառաջ մի գաղափար տուինք,
և կարող լինելով պատրաստի ունենալ 40,000 մարդով մի բա-
նակ բուն իրա յատուկ երկիրներից ժողովուած, բնականաբար
պէտք էր, որ մի մեծ նշանակութիւն ունենար Արաբացի ճիա-
փէր թագաւորին մօտ : Սա էլ չկարողանալով Աշտին մի հա-
սարակ հպատակի տեղ դնել, նրան թագաւորական թագ զըր-
կեց, որնոր Աշտ չհամարձակեցաւ մերժել : Աստիլ Մակեդո-
նացին էլ նայեց արաւ : Այսպէս Աշտ, թագաւոր պատկուե-
լով, էլ աւելի ժրութեամբ իր տէրութեան վրայ դարձրուց իր
մտադրութիւնը : Մի քանի քաղաք մի քանի հարիւր աւա-
նով և գիւղով բնակու թեան տեղի հաստատեց բիւրաւոր գաղ-
թականներու, որ իր հայրաբարոյ տիրապետութիւնը քաշում
էր իր տէրութեան մէջ : Աւճառականութիւնն էլ հիշտաց-
նելու համար, ճանապարհներ, կամուրջներ, իջեաններ շինել
տուաւ : Երկրագործութիւնը, արուեստապիտութիւնը և կեն-
դանարութեան թիւը յառաջ տանելու հոգ տարաւ, մի քանի
տարի յետոյ ելաւ դնաց Առստանդնուպոլիս, ուր տեղ Աստիլ
կոյսեր հետ մի դաշնակցութիւն հաստատեց, նմանապէս և
վաճառականութեան համար, էլ մի դաշնագրութիւն, 889
թուին մեռնելիս իր որդւյն Սմբատին թողուց թէև մինո-
րաճաղիկ տէրութիւն սակայն բուականին զօրաւոր :

Սմբատ Ա. իր սիրական հօր Աշոտի մահուան համար
երեք տարի ամբողջ սուգ անելուց յետոյ, թագաւոր օծուեցաւ
892 թուին : Իր տէրութեան հետ միացրուց Գուին քաղաքը,
որնոր Արարացի Էմիրներուն բնակուած տեղն էր. երկար ժա-
մանակ խոյս տալուց յետոյ պատերազմ անելու Ատրպատա-
կանի Էմիր Օշինին դէմ, Գողի մօտ մի արիւնասեղ պատե-
րազմի մէջ բոլորովին յաղթեց նրան : Մի փոքր յետոյ էլի զէնք
առաւ ձեռին Միջագետքի Էմիր-Ահմետի դէմ, բայց յետ քաշ-
ուեցաւ իր զինուորներէից մեծ մասը կորցնելուց յետոյ ոմանց
մասնողութեամբ : Յետոյ Սմբատ անձամբ Արաստան գնաց և
այն տեղ իր ձեռքով իր մտերիմ բարեկամին ու հաւատարիմ
դաշնակից Ատրներսեսին թագաւոր պսակեց : 894-ին զոհ մե-
ռաւ Ասսպուրականի թագաւոր Գագկայ և իր հպատակ իշ-
խաններու մի քանիսին նախանձութեամբը : Ատրպատականի
Էմիր Յուսուփ իր նախորդ Օշինի յաղթուելու վրէժն առ-
նելու համար, մի մեծ բանակի գլուխն անցկացաւ և Հա-
յաստան մտաւ, Գագկայ և Հայ իշխաններու առաջնորդու-
թեամբ :

Սմբատ մինակ մնալով, երեսի վրայ թողած իրաններէից,
Կապոյտ բերդումը ապաւինեցաւ, որնոր Յուսուփ անմիջապէս
պաշարեց : Պաշարումը մի տարիի չափ տևեց, բերդապահ զօրքը
ողևորուած իրա թագաւորի ներկայութեամբը, որու համար իր
կեանքն էր տալի, ամէն տեսակ զրկանք և նեղութիւն տարաւ
և քաջութեան հրաշքներ զործեց, Յուսուփի մի քանի յար-
ձակմանցը դէմ դնելով քաջութեամբ և նրա բանակին ճակատն
որ քրիստոնեայներից էր բաղկացած, մեծ ջարդ և բուրդ անելով :
Մի տարուց յետոյ Սմբատ ստիպուելով սովիցը՝ և քրիստո-
նեաներուն արիւնը թափուիլը խնայելով, անձնատուր եղաւ այն
պայմանաւ, որ իրա զօրքերուն կեանքը ապահով մնայ :
Երդմնազանց Յուսուփը մի անգամ, որ թագաւորին անձն իր
ձեռին ձգեց, մոռացաւ իր խոստմունքը և իր երդումը և
սպանեց Սմբատին մի անարդ կերպով նրա թագաւորութեան
քսան և երկրորդ տարումը :

1 Արագած կամ Ալակլաշ լեւան ստորոտը Մասիսի դէմուզէմ.
5

Աշոտ Բ. Երկաթ մականուանելոյն թագաւորութեան ժամանակն Հայաստանումը շարունակ պատերազմ էր լինում թուրքմէններից, Պարսիկներից և աւելի իրա հստակ իշխաններից, որոնց պատճառով և Հայաստան քարուքանդ եղաւ, ամէն տեղ աւեր և կործանում սփռուելով : Այս աւերման և կործանմանը վրայ հասաւ և մի սոսկալի սով, որ ժողովրդեան աղէտքն ու չարիքը աւելի սաստկացրեց՝ ամբողջ քաղաքներ անբնակ անելով : Յուսուի Սմբատայ անձը ձեռք բերելով, առ ժամանակ Հայաստանի տէրն էր եղել և մի քանի բերդեր օտար զօրքեր էին բռնել : Աշոտ, որ իր հօրը պատահած վտանգիցն ազատուել էր, մի փառաւոր վրէժխնդրութեամբ եղած մնասուն մի դարման անելու էր մտածում, մանաւանդ երբոր լսեց իր հօր աղէտալի մահը, էլ կարող չեղաւ չափ դնել իր բարկութեանը : Իր մօտը հաւաքած զօրքերու մի բաժինովս սկսաւ իր երկրին տէր լինել 915 թուին : Գրեթէ բոլոր ամուր քաղաքներն ու տեղերն, որոնք օտար զօրքեր էին բռնել, յարձակմամբ առնուեցան և նրանց մէջ եղած զօրքերն էլ սրից անցկացան :

Այս յաղթութեանց համբաւը նախարարներին զարթեցնելով, որոնք ամէնքն էլ իրանց ամուր բերդերն էին քաշուել, եկան ժողովեցան և Աշոտին գահի վրայ նստեցրին : Յուսուի լսելով իր պահապան զօրքերու յաղթուելը, ուրիշ երկու բանակ էլի զրկեց Աշոտի առաջն առնելու : Այս պատերազմն եօթը տարի տևեց, որնոր արդելք լինելով երկրագործութեան, պատճառ տուաւ մի նոր սով լինելու յառաջուանից աւելի սոսկալի : Այս միջոցին Աշոտ հրաւիրուելով Կաստանդին Է. Պերսիեռուժէն մականուանեալից, Կոստանդնուպօլիս գնաց, ուր տեղաց ետ դարձաւ մի յունական բանակով : Յուսուի վախենալով այս համբաւից, փորձ փորձեց մի քաղաքական բանասարկութիւն սարքել, որ բոլորովին զլուխ տարաւ : Աշոտ Երկաթի երբօրորդի Աշոտի զլխին թագ դրաւ և Հայաստանի թագաւոր անուանեց : Ետտ պատերազմներ եղաւ երկու Աշոտներու մէջ և Հայոց արիւնը թափուեցաւ, ոչ թէ երկրի լաւութեան համար, այլ երկու փառամոլներու պահանջմանցը համար : Ի վերջոյ Յովհաննէս կաթուղիկոսը մէջ

մտաւ. և իր յորդորանքներով նրանց միմեանց հետ հաշտեցրուց : Աշտ իր կենաց մնացորդը անընդհատ կռիւներով անցկացրուց, որոնք յարուցանում էին իր ապստամբ իշխանները : Իր թագաւորութեան վերջին ժամանակները, Շահնշահ (թագաւորներու թագաւոր) փառաւոր տխուրոսն առաւ, միւս փոքրիկ թագաւորներէց որոշուելու համար, որոնք աւելի Սէլճուքեանց բանասարկու քաղաքականութեամբ յառաջ էին եկել, քան թէ իրանց փառասիրութենէց : Աշտ աասն և հինգ տարի անօգուտ թագաւորութիւն անելուց յետոյ, վախճանեցաւ :

Աշտ Բ.-ի եղբայր Աբասի թագաւորութիւնը 928-ից մինչև 951 խաղաղութեան, երջանկութեան և առատութեան թագաւորութիւն եղաւ. Աբասը քաջ զօրասէտ և իմաստուն տնօրէն լինելով, բոլոր իր ուշադրութիւնը դարձրուց իր ժողովրդեան բարքն վարքը ազնուացնելու, նրա վէրքերը բժշկելու և նրան երջանիկ անելու, նրան ապահով և միանգամայն բարեկեցիկ անելով : Քերի ընկնող Աբաբայիքը Հայ գերիներու հետ փոփոխուեցան, որոնք գերութեան մէջ հեծում էին : Յուսուփի հետ խաղաղութեան մի նոր դաշնադրութիւն հաստատելով, երկար ժամանակ այս վայրենի ասպատակների արշաւանքը կանգնեցրուց : Իրա թագաւորութեան ժամանակ քաղաքներ, աւաններ, աղքատանոցներ, վանքեր և եկեղեցիներ շինուեցան, մանաւանդ Աարսայ հոյակապ մայր եկեղեցին, որնոր յետոյ մզկիթ դառաւ : Մի պատերազմումը, որ պարտաւորեցաւ տալ Աուր գետի մօտ Աբխազների հետ, յաղթեց նրանց և ցիրուցան արաւ. ուր նրանց Բէր թագաւորը Աբասի ձեռքն ընկնելով, Աարս բերուեցաւ և անգթաբար աչքի լուսից զրկուեցաւ :

Աշտ Գ. Աբասի անդրանիկ որդին իր հօրը յաջորդեց, որ 951 թուին վախճանել էր : Աշտ իր ժողովրդեան բարոյական և նիւթական զարգացման համար ունեցած հոգացողութեան մէջ, պատերազմելուց միշտ հեռու կեցաւ. սակայն մի այնպիսի ժամանակումն էր թագաւորում, որ զօրաւորագունի իրաւունքիցն աւելի ուրիշ իրաւունք չէր ձանաչուում, նրա համար պարտաւորուեցաւ 90,000 զօրքով մի մշտակայ բա-

նակ պահել հեռակա և ձիաւոր զօրքերից բաղկացած, իր հարեաններին ահ տալու համար: Համտուն, Խալիֆայի բանակի զլխաւոր հրամանատարը, ապստամբելով իր տիրոջը դէմ, Միջագետքի և Ատրպատականի մէջ աւար և կոտոր սփռելուց յետոյ, Հայաստանի սահմաններին մօտեցաւ նոյն և մի վայրենութիւնը ի գործ դնելու համար: Աշոտ այս լսելով, նրա դէմ գնաց և արիւնահեղ պատերազմ տալուց յետոյ, ջարդ և բուրդ արաւ ասպատակներին: Համտուն Աշոտի ձեռքն ընկնելով, գլուխը կորցրուց: Այս դէպքը Քալիֆային բնականաբար հաճելի լինելով, պատճառ եղաւ էլ աւելի իրա և Աշոտի մէջ եղած բարեկամական յարաբերութիւնները յաճախուելուն: Այս ժամանակից Հայաստանի սահմանները արեւելքում և հարաւում, որոնք կից էին մահաձեռականների տիրած երկիրներուն, ամուր բերդերով և զօրքերով ամրացան: Յովհաննէս Զրմըշկիին դէպի Տիգրիս գալով Սարակիսոսներու հետ պատերազմելու, յանկարծ իր ճանապարհից դարձաւ և եկաւ իր բանակը Մշու կողմերը դրաւ, մի սպառնալի դիրք բռնելով: Աշոտ այս բանս լսելով, անմիջապէս մի բանակ կազմեց և նրա ղիմացը գնաց 80,000 զօրքով, կայսրը հաշտուեցաւ նրա հետ և յետ դարձաւ 10,000 ձիաւոր Հայ զօրքով, որ Աշոտ նրան տուաւ: Աշոտ իր թագաւորութեան վերջին տարիներումը ինքն իրան բոլորովին աստուածպաշտեան տուաւ բարի բարի գործքեր անելու, իր ծախքով ամէն քաղաք և գիւղ որբերի համար անկեւանոցներ և աղքատանոցներ շինել տուաւ, նրանց մեծ մեծ եկամուտներ կապելով: Նրա խոնարհ և բարի բնաւորութեան վրայ մի գաղափար տալու համար այն կասենք միայն, որ երբէք սեղան չէր նստիլ առանց իր մօտն ունենալու մի հիւանդ, մի թրշուառ կամ մի քանի աղքատ մարդիկ, որոնց իր բարեկամներն և տէրերը կանուանէր: Ազգն էլ իր երախտագիտութեանը փոխարէն նրան Ողորմած մահանունը տուաւ և նրա յիշատակը յաւիտեան մնաց: Նր թագաւորութեան քսան և վեցերորդ տարումը վախճանեցաւ 977 թուին, իր ազգին սէրն ու ցաւն իր վրայ զրաւելով:

Միքատ Բ. Աշոտ Գ. - ի անդրանիկ որդին նոյն տարին իր

հայրենասկան զահն ելաւ և իր հօր շաւիղը լը գնալով իր տէրու թեան մէջ այլ և այլ քաղաքներ և բերդեր կառուց և ի մէջ այլոց Անի քաղաքը շինեց, որուն պարիսպներն ու զորդարանքներն ամբողջ շինել տուաւ : Այս գեղեցիկ Անի քաղաքը, Աշոտի սիրեկան կացարանը՝ Սմբատայ ժամանակ մի ճշմարիտ մայրաքաղաք եղաւ, արևելեան և հարաւային կողմերից Ախուրեան (Արփայ-չայ) գետն ունելով և արևմտեան կողմից էլ Մաղկոցածորը, հիւսիսային կողմից էլ կրկնակի պարիսպներով և բոլորակ աշտարակներով և լայն ու խոր քարաշէն փոսով պատուարելով : Քաղաքի պորտուժը մայր եկեղեցին շինուեցաւ, որնոր մինչև այսօր զարմացման մի առարկայ է ամէն Սերոպացի ճանապարհորդներուն : Արքունի պալատը Մաղկոցածորի վրայ եղած արևմտեան մասին վրայ էր շինուած, նրա ճակատը միտինով էր շինուած, քաղաքի հարաւային կողմում եղած սրածայր լեռը բերդի տեղ էր բռնում տէրութեան զահը պահելու : Սակայն Սմբատ երբեմն պարտաւորուեցաւ իր գործքերից ձեռք վեր առնելու իր հօրեղբօր կարսայ թագաւոր Մուշեղի դէմ պատերազմելու համար : Տայոց կիւրապազատ Գաւթի միջնորդութեամբը խաղաղութիւն արաւ իր բարեգործութեանց հետը լինելու համար : Տրդատ Հայ ճարտարապետը, որ մի մեծ տաղանդով մարդ էր, թագաւորի կամացը համեմատ այն մեծամեծ եկեղեցիներն ու բերդերը շինեց, որոնք տակաւին մի մասամբ Անիումը և նրա շրջակայում մնացել են : Սմբատ 990 թուին վախճանեցաւ, իր յիշատակն անարդելով մի գայթակղելի ամուսնու թեամբ, որ արաւընդդէմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ օրինացը իր քրոջ աղջկան հետ :

Արքատ կարսայ փոքրիկ թագաւորութեան Մուշեղ թագաւորի որդին երևելի եղաւ դպրութեանց և գիտութեանց համար ցոյց տուած սիրովը : Հրապարակական դպրոցներ բաց արաւ կարսումը, ուր տեղ շատ երիտասարդներ ամէն կողմից գալով, կատարելագործուեցան լեզուագիտութեան և գեղեցիկ դպրութեանց, ուսումնական, իմաստասիրական և աստուածաբանական ուսմանց մէջ :

Սմբատ Բ.-ի եղբայր Գաղիկ Ա.-ի երեսուն տարուայ

Թագաւորու թիւնը Հայաստանի համար խաղաղութեան և
ազգային զարգացման ժամանակ եղաւ և Բաղրատունեաց տունն
իր մեծութեան և փառաց վերջին ծայրը հասաւ. մօտ 900
վանք, նոյնչափ դպրոցներ և անկեւանոցներ, որք են դպրութեանց
և դիտութեանց համար խաղաղ ապաստարան՝ Աշոտ Գ.-ից,
Սմբատ Բ.-ից և Գաղիկ առաջնից շինուելով, ամէն կարգ ժողովրդեան մէջ քրիստոնէութեան լոյսն ու ուսումն էր ծաւալու
մ և բարոյականութիւնն ու լուսաւորութիւնն էր հաստատու
մ : Արկրագործութիւնը նրա թագաւորութեան ժամանակը մինչև
Արաբ, զած և Արայի լեռներու բլուրներն ու տափերը մշակուելով
բերրի հունձեր, խաղողի թփեր, պարտէզներ և պտղատու ծառեր էին
ցոյց տալիս. վաճառականութիւնը մի նոր ցնցում արաւ : Անի,
Արծն, Բաղեշ, Նախիջևան և ուրիշ քաղաքներ պահարան
եղան Հնդկաստանու և Պարսկաստանու, Յունաց և Արաբաց
ուց տէրութեանց հարուստ աղբանքներին : Գաղիկ, որ եկեղեցականաց
և սահագին եկամտներ կապեց, Անիում այն մայր եկեղեցին
շինել տուաւ, որուն անունը սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչ ասուեցաւ :
Կատրամիդէ թագուհին թէ եռանդով և թէ աստուածաշատութեամբ
նրանից ետ շինաց Աստուծոյ ծառայելու և ազքատաց օգնելումը : Նա
կատարեց Անիի մայր եկեղեցին, որնոր Սմբատ Բ. սկսել էր
տուել : Գաղիկ 1020 թուին վախճանեցաւ, իր ժողովրդեանը
մեծ ցաւ տալով : Բաղրատունեաց ցեղը նրա միջում իր վերջին
դիւցազներ կորցրուց և նրանից յետոյ իր փառքը սկսաւ
նսեմանալ :

Յովհաննէս Սմբատ Գաղիկայ անդրանիկ որդին 1020 թը
ւին Հայաստանի զահի վրայ բազմեցաւ, ոչ միայն իր տէրու
թիւնը կառավարելու մէջ ունեցած անկարողութիւնն ու
ազիտութիւնը ցոյց տալու համար աշխարհքին, այլ նաև և
մի բանակ հրամայելումը : Աշոտ իր կրտսեր եղբայրը ընդհանրապէս
քաջ, աշխոյժ և ճարտար էր և Հայաստան անշուշտ նրա
ձեռքի տակը երջանիկ կարող էր լինել և իր քաղաքական
կեանքը կերկարայնէր : Բայց անդրանկութեան իրաւունքը
բանեցաւ և Յովհաննէս Սմբատը թագաւոր օծուեցաւ : Այն
ժամանակ իրա և իր եղբօրը մէջ զահակալութեան համար

մի պատերազմ քայուեցաւ : Յովհաննէս Սմբատը թէ և 60,000 մարդից բաղկացած մի բանակի զլուսն էր անցկացած, բայց յաղթուեցաւ և ցիրուցան եղաւ Աշոտից և իր փրկութիւնը Անուոյ պարխապներու մէջ դտաւ, որոնց մէջ ապաստանուեցաւ : Այս երկու եղբարց մէջ խաղաղութիւն եղաւ Արխաղների Գէորգ թագաւորի և Հայաստանեայց Պետրոս կաթուղիկոսի միջնորդութեամբը : Խաղաղութիւնն այն պայմանով էր եղել, որ Ա. Յովհաննէս Սմբատն բոլոր իր կեանքում Անուոյ և նրա բռնորակքում եղած մի քանի դաւառներու տէր կը լինի. Բ. Աշոտն էլ Պարսկաստանու և Արաստանու սահմանակից եղած դաւառներու վրայ կտիրէ և Գ. առաջնոյն մեռնելուցը յետոյ, երկրորդը միայնակ կտիրէ բոլոր տէրութեան վրայ : Այս պայմանադրութիւնն որ եղաւ, Յովհաննէս Սմբատ մի որոգայթի մէջ ընկաւ, որ Գէորգ Արխաղաց թագաւորն էր լարել և մահուանից նրանով միայն ազատուեց, որ հիւսիւային կողմերում երեք բերդ թողեց նրան, մի փոքր յետոյ մի ուրիշ դարանի մէջ էլ բռնուեցաւ, որնոր Աշոտ իր եղբայրն էր պատարաստել, բայց իր կեանքը իր հաւատարիմ իշխան Ապիրատի ձեռքով ազաանց դրանից :

1021 թուին Սենեքերիմ Արծրունի Ասսպուրականի թագաւորը, էլ կարող չլինելով իր տէրութիւնը պաշտպանել Պարսկաստանու Կմիրների յարձակումներէրից, Յունաց կայսրութեան տուաւ իր երկիրները և նրա փոխարէն Սեբաստիա քաղաքը ընդունեց ¹ և այն տեղ քաշուեցաւ : Մի փոքր յետոյ Սէլճուկեանք մի յարձակում արին Յովհաննէս Սմբատի տէրութեան արեւելեան դաւառների վրայ և շատ աւեր և կոտորած արին, բայց վերջապէս յաղթուելով Ասսակ Պահլաւունի ² իշխանից, ետ քաշուեցան շուտով :

Ասսիլ Բ. Արխաղներու Գէորգ թագաւորին նուաճելու համար, որ ապստամբել էր, 1023 թուին ցամաքով Փրապիդոն ելաւ, բաղմամբ իւ զօրքով բոլորովին նուաճեց Արխաղներու երկիրը : Այս ժամանակն էր, որ Գաւիթ Տայոց Աիւրապաղատը կտակով իր երկիրները կայսեր թողուց : Այն տեղից Ասսիլ

1 Այսօրուայ Սըվսիլը, փոքր Հայաստանումը :

2 Պելլի կամ Պելէկի, Արշակունեաց շախիլից :

համենում էր զխմել Յովհաննէս Մմբատայ երկիրներու վրայ
 կասկածելով, որ նա (ըստ ասելոյն Աեղբենոսի) նպաստում էր
 և պահպանում Գէորգ աստուածրին : Յովհաննէս Մմբատ վա-
 խենալով կայսեր զխաւորութենից, նրա յառաջը զրկեց Պետ-
 րոս կաթողիկոսին իր ձեռքովը գրուած մի նամակով, որու մէջ
 պարունակում էր այս խոստմունքը, թէ իր մեռնելուց յետոյ
 իր երկիրները նրան է թողնում : Այսորը ուրախ լինելով մի
 այսպիսի յաջող առաջարկութեան վրայ, Աոսդանդնուպօլիս
 դարձաւ առանց Յովհաննէս Մմբատին աւելի նեղութիւն
 տալու : Երկու տարի յետոյ Աասիլ 1025 թուին, իր մահ-
 ուան անկողնոյն մէջ և չարչարուելով անշուշտ իր անիրա-
 ւութեան յիշատակովը և գուցէ թէ իր տէրութեան շահը
 մտածելով վերոյիշեալ նամակը մի Հայ քահանայի յանձնեց
 ասելով նրան շտուր այս նամակը քո թագաւորին և ասա՛
 նրան իմ կողմից, որ ինչպէս ամէն մահկանացու մարդ և ևս յա-
 ւիտենականութեան դրան շեմքի վրայ եմ կանգնած և չեմ
 կամենում անիրաւութեամբ ուրիշի ստացուածքը յափշտա-
 կել, թող ուրեմն ետ առնու իր նամակը և իր թագաւորու-
 թիւնը և իր որդւոցը տայ : Երբ որ Աոստանդին Ը. յաջորդեց
 Աասիլի գահին վրայ, անարժան այս քահանան նրա յառաջն
 ելաւ և նրան յանձնեց այն նամակն, որնոր Յովհաննէս Մմբ-
 ատին յանձնելու տեղ իր մօտն էր պահել : Այս բանս որ
 շատ աւելի ամօթ և անարժան է Աստուծոյ քահանայի և
 մի Հայու ձեռքով լինելուն համար, հետեանքն ունեցաւ ամ-
 բողջ Հայաստանի կործանումը և հազարաւոր քրիստոնեայ-
 ներու մահը, ինչպէս որ շուտով պիտի տեսնենք :

Յովհաննէս Մմբատ քան տարի թագաւորելուց յետոյ
 1040 թուին վախճանեցաւ առանց ժառանգ թողելու : Ա-
 շտա իրա եղբայրը և իր ժառանգը, իրանից յառաջ էր մե-
 աել : Ուրիշ մարդ չէր մնայել բայց միայն Գաղիկը Աշոտայ
 որդին, որ դեռ երկտասարդ էր և երկու թագի էլ ժառանգ
 էր : Երբ որ Միքայէլ Գալաֆատ լսեց Յովհաննէս Մմբատի
 մահը, մարդ ուղարկեց Հայաստանի թագաւորութիւնը պա-
 հանջելու : Տէրութեան խնամակալների խորհուրդը թէ և
 այլևայլ կարծիքներով բաժանուած էր իրարից, սակայն այս

անգամ միաբերան մերժելով, քաջութեամբ պատասխան տուին
կայսեր : Ահա ¹ Աարդիան, որ տէրութեան խնամակալն էր, մի
փառաւոր մարդ էր և իրան համար մի զօրաւոր կողմնակցու-
թիւն ունէր : Սա ջանք արաւ Հայաստանի թագը իր գլուխը
դնելու կամ թէ ոչ Յունաց տալու : Ահա համար Պահլա-
ւունի զօրապետը, մի ուրիշ կողմնակցութեան գլուխ էր, որոյ
կամքն էր պահպանել թագը տիրապետողի գլխի վրայ և
ամէն կերպով մինչև վերջի շունչը պաշտպանել : Գազիկ թէ-
և գեռ երիտասարդ էր, սակայն իր խելքովն ու վայելուչ տես-
քովը մեծ մեծ յոյսեր էր ցոյց տալի : Գալաֆաթ զայրանա-
լով խնամակալաց մերժելու վրայ, որոշեց որ իր պահանջ-
մունքները զինու զօրութեամբ բանեցնէ : Արեք բանակ, ե-
րեք անգամ այս երկրին դէմ գալով իր կողմէն, յաղթուե-
ցան և ցիրուցան եղան, բայց հարկաւ մեծ նեղութիւն
տալով Հայաստանին : Յոյները չվհատեցան և շնայելով այս
պատերազմներու անյաջող ելքին, մի չորրորդ անգամ էլ փորձ
փորձեցին Աստանդին Թ. - ի ժամանակ, որ կասուի Մոնոմախոս :
Յոյք իրանց առաջնորդ դաւաճաններ ունենալով, ամէն տեղ
ահռելի աւեր և կոտորած ախեցին և եկան Անույ առջևը
բանակ դրին, մի և նոյն ժամանակ Դաւիթ Անհողին ² ա-
նուանեալը հաղարաւոր Աղուաններու գլուխն անցկենալով,
որոնք Աուր գետի ափանց վրայ բնակող ժողովուրդ էին և
մինչև այն ժամանակ բարեկամ էին Հայոց, որոնց միշտ Հայք
պաշտպանել էին, զբաւեց Մոնոմախոսի թելադրութեամբ Հա-
յաստանի հիւսիսային արեւմտեան դաւառները և իր ճա-
նապարհի վրայ շատ քաղաքներ և աւաններ կործանեց :
Ահա համար անմահ Ահա համար թէև ու թսուհամեայ էր, դիւ-
ցաղնութեամբ պաշտպանեց Անին : 30,000 զօրքով մի զօրա-
ւոր յարձակում արաւ դէպի դուրս : Յունաց բանակը ջարդ
ու բուրդ եղած և 20,000 մարդ էլ մեռած և վիրաւորուած

¹ Ա. Կատիկ, Ա. Կատիարիոս, սենեկապետի աստիճան, որ Յոյն կայսր-
ները մեծամեծ մարդկանց էին տալի միջին դարումը : Ահա (Յունա-
րէն) : Հայոց շատ հեղինակներ այս բառիս սկիզբը չգիտենալով անհե-
թեթ կերպով մեկնեցին :

² Առանց հողի :

Թողելով Անուոյ առջևը, շտապելով քաշուեցաւ իր երկրի վրայ։
 Վահրամն այն ժամանակ գահի ժառանգին Անի բերել
 տուաւ և նրան Հայաստանի Թագաւոր օժել տուաւ, Գաղիկ
 երկրորդ անուանով։ Նրիտասարդ Թագաւորը մեծ գործու-
 նէութեամբ իր երկրի մէջ խաղաղութիւն և կարգաւո-
 րութիւն կատարելու ետեւիցն եղաւ։ Այն տեղաց թուրքմէն-
 ներու խուճերը դուրս արաւ, որոնք ժամանակ գտնելով Հա-
 յաստանի խռովութեան ժամանակ, յարձակուել էին նրա վրայ։
 Հայաստան հազիւ շունչ էր առնում մի փոքր, որ Մոմոնախ նը-
 րանց մարդ զրկեց Անին պահանջելու համար, բայց Գաղիկ
 մերժեց։ Ասիդ և Նիկողոս Յոյն զօրապետները հրաման տուին
 իրանց տիրոջից զինու զօրութեամբ տիրելու Անիին։ Մոմոնախ
 նոյն և մի ժամանակ ընծայներ տալով Աբուսուար Գուինի
 Ամիրին, գրգռում էր Հայաստան անհանգիստ առնելու արևելեան
 կողմից։ Գաղիկ այսպէս նեղն ընկնելով և տեսնելով, որ իրա-
 նից շատ աւելի զօրաւոր թշնամւոյ առաջն է, ամենեւին իր
 հանձարը չկորցրուց և պատրաստուեցաւ որ և է հնարաւ որ
 դէպքերու դէմ պաշտպանելու իրան։ Ընծաներ տալով է-
 միրին ձեռք վեր առնել տուաւ նրան իր զիտաւորութենից
 և յետոյ Յունաց բանակի վրայ դիմեց, որ կարծում էր, թէ այս
 անգամ Անին իր ձեռք կընկնի անպատճառ։ Յոյները բոր-
 բոքուած էին մի առատ կողոպուտ անելու յուսով, իսկ Հայք
 իրանց բունն ու կրօնը պահպանելու պարտականութեան խրդ-
 ճով։ Կռիւր ոչ երկար եղաւ և ոչ արիւնահեղ, այլ Յունաց
 փախուստովը վերջացաւ, որ նոյն ժամանակից երկու տարիի
 չափ Անուոյ վրայ մտածելուց դադար արին։

Սակայն Մոմոնախ յաջողեցաւ ձեռք բերելու նենգու-
 Թեամբ այն, որ կարող չէր եղել զինու զօրութեամբ կատա-
 րելու և զօրաւարացը Անիի առջև կրած հարուածից յե-
 տոյ, Գաղկայ բարեկամն ու զարմացողն եղաւ կեղծաւորու-
 Թեամբ։ Սիսաւ նրա հետ սաստիկ բարեկամական թրդ-
 Թակցութիւն անել, որով յայտնում էր իր փափաքը տեսնել
 Գաղիկին միանգամ մի յաւիտենական խաղաղութեան դաշնա-
 դրութիւն անելու նրա հետ։ Ուստի լաւ ցոյց տալու հա-
 մար, որ հաւատարիմ էր իր բարեկամութեան մէջ, Գաղկայ հետ

Հայ պատգամաւորներու առջև մի հանդիսաւոր երգում կեր-
բաւ սուրբ Գրքի և Յիսուս Քրիստոսի Խաչի վրայ :

Գաղիկ համոզուելով այսքան բարեկամական նշաններից
և յորդորուած դաւաճան Աեստ Սարգիսից, Կոստանդնուպօլիս
գնաց, ծերունի Աահրամի խորհրդին մտիկ չանելով . Մոնո-
մախ ընդունեց Գաղիկին իրան աստիճանին վայել պատուով .
բայց մի քանի ժամանակից յետոյ առաջարկեց նրան Անին
տալու և տեսնելով, որ նա սաստիկ դիմադրութիւն է անում,
պահեստի դնել տուաւ Գաղիկին Բոսփորի մի ամայի կղզւոյ
մէջ ընդդէմ ամենայն մարդկային իրաւանց :

Աեստ Սարգսի կուսակիցները խմացում առնելով թագա-
ւորի արգելման մէջ լինելը, մի խորհուրդ արին և որոշեցին,
որ Անոյ քառասուն բանալիները ղրկեն կայսեր մի նամակով,
որու մէջ գրուած էր, թէ յիրանք տալիս են կայսեր բոլոր ա-
րևելեան տէրութիւնը :

Այս նամակը ձեռին, Մոնոմախ նորոգեց իր պահանջ-
մունքը դժբաղդ Գաղիկից, որ դեռ շատ պաշտպանեց իր ի-
րաւունքները, բողոքելով իրա դէմ եղած բռնաբարութեան
դէմ: Բայց տեսնելով, որ էլ յաւիտեան իր երկիրը տեսնելու ար-
գելուած էր, իր հաւանութիւնը ակամայ տալու ստիպուեցաւ :
Գաղիկ 1045 թուին իր թագաւորութիւնը Յունաց կայսեր
թողուց և ստացաւ նրա փոխարէն Բիսու Կապադովկիայի
փոքրիկ քաղաքը և մի ապարանք Բոսփորի մէջ :

Պարակաման ներքինի և զօրավար Յունաց, Հայաստան
ղրկուեցաւ մի բանակով նրան տէր լինելու : Անոյ առջևը հաս-
նելով, որ ներս մտնելու յոյս ունէր յաղթանակով, ընդհակա-
ռակն դռները փակուած գտաւ և բոլոր զօրքերն էլ զէնքը
ձեռին ոտքի վրայ պատրաստ : Ուստի մի կանոնաւոր պաշա-
րում անելու ձեռք զարկաւ, սակայն Անոյ զօրքը մի յար-
ձակում անելով գէպի դուրս, ջարդ ու փշոր արաւ պաշարող-
ներին, որոնք նորունց յետ քաշուեցան : Ի վերջոյ մատնու-
թիւնը յաղթեց վերջին անգամ : Պարակաման յետ կանչուե-
ցաւ Անոյ տէր լինելու : Եւ տարաբաղդ Հայաստանը Յունաց
մի գաւառ դառաւ, բայց ոչ երկար ժամանակի համար :

Եթէ երբէք Բիւզանդիոնի արքունիքը ծանր սխալանքներ

արաւ, որոնք յետոյ իր անկման և կործանման պատճառ լինին, հայկական թագաւորութեանց իր կայսրութեան մէջ ամփոփելը կամ միաւորելը ամէն քաղաքագէտ մարդիկներէից պէտք է նկատուի, որ այն սխալանքներէից ամէնից ակներևն ու ծանրն է : Արևելեան կայսրութիւնը որչափ որ մեծ երևեցաւ, իրօք ուրիշ բան չէր, բայց միայն այլևայլ ազգերու, ցեղերու և կրօններու խուռն բազմութիւն, որոնք միշտ պատրաստ էին ապստամբելու առաջին սրատահած առթիւն ընդդէմ Յունական տիրապետութեան և օգնական լինելու նաև նրանց՝ որոնք այս կայսրութեան վրայ էին յարձակում : Տասներորդ և մեծասաներորդ դարերում Յունական տարերքը շատ տկար էր այն տեղ, համեմատութեամբ Բուլղար, Սլաւոն, Հայ, Արացի, Ասորի կամ Աբխազ տարերքին : Սրէնքն ու արդարութիւնն այն տեղ միայն թղթերու մն էին գրուած, զինուորական բռնակալութիւնը այն տեղաց ամէն իրաւունք դուրս էր հանել և Մեծին կոստանդիանոսի դահը ձեռք բերելը զինուորական տմարդի ձեռին մի խաղաղիք էր եղել, որու մէջ և հայկական ցեղն էլ մի մեծ մասն ունեցաւ ¹ : Բազրատունեաց և Արծրունեաց թագաւոր

- 1 Ահաւասիկ Հայոց ցեղից Յունաց կայսր եղողներուն ցուցակը :
- Ա. Մօրիկ, Յօշականում ծնած Էջմիածնի մօտ, որ 582-ից մինչև 602 թիւը կայսրութիւն արեց :
- Բ. Մժէժ, կամ Միսասէս 667 թուին :
- Գ. Փիլիպպոս, Վարդանայ որդին 711-ից մինչև 713 :
- Դ. Աբտաւազդ 741-ից մինչև 743 :
- Ե. Լէոն Է. Արծրունի հայկազն անուանեալը 813 ից մինչև 820 :
- Զ. Վասիլ Ա. Արշակունին Հայ գաղթականաց մէջ է ծնել Մակեդոնիում, 876-ից մինչև 896 :
- Է. Լէոն Զ. խմաստասէր մականուանեալը եւ Ը. Աղէքսանդր իր որդին, որոնք իրարու հետ կայսր եղան :
- Թ. Կոստանդին Է. Պերփէռուժէն Լէոն խմաստասիրի որդին եւ Վասիլի թոռը 912 ից մինչև 959 կայսր եղաւ, որ արևելեան կայսրութեան ամէնից խմաստուն եւ ամէնից մեծ կայսրն եղաւ :
- Ժ. Ռոմանոս-Ղաքարէն որդի Վախտակայ, Հայաստանի իշխան Կոստանդին Է. ի հետ միասին 25 տարի Յունաց կայսրութիւնը կառավարեց :
- ԺԱ. Ռոմանի Բ. Պերփէռուժէնի որդին, 959-ից մինչև 963 :
- ԺԲ. Յովհաննէս Չըմշկիկ Երեքսոյողում ծնած, 669-ից մինչև 976 :
- ԺԳ. Վասիլ Բ. Ռոման Բ. ի որդին 49 տարի կայսրութիւն արաւ, 976-ից

բուժիւնները այս կայսրութեան արևելեան կողմն լինելով,
 թէև ստորին էին նրանից բազմամարդութեան և քաղաքակր-
 թութեան կողմանէ, սակայն վերինն էին նրանից իրանց կրօնի
 և ազգի միութեամբը, իրանց բանուկ վաճառականութեամբը,
 իրանց երկրագործութեան ծաղկած վիճակովը և իրանց ճար-
 տարութեամբն ու հարստութեամբը, որոնց վկայ են այն ան-
 հաւատալի անհասնում քաղաքները, աւանները, բերդերը,
 գործարանները, վանքերը, եկեղեցիները, հիւրանոցները, կա-
 մուրջները և ճանապարհները, որոնք այդչափ քիչ ժամանակ-
 ուայ մէջ շինուել են և անչափ միլիոններ են արժել այս եր-
 կու փոքրիկ թագաւորութեանց մէջ : Արևելեան կայսրութեան
 պատմութիւնը կարգայիս տեսնում ենք, որ արևելքում ունե-
 ցած բերդերը միշտ յարձակումներ են կրում և յափշտակ-
 ւում են Պարսիկներից կամ Արարացիներից այս երկու թա-
 գաւորութիւնները դեռ չկազմուած : Բայց նրանց գոյա-
 նալուցը յետոյ, ապահովանում են նրանք և Արզրումի, Բայ-
 բուրդի, Արվաղի, Նրչնկայի և ուրիշ Յունաց պատկանած դա-
 ւառները վայելում են այս թագաւորութեանց գոյութեան
 բոլոր ժամանակներում, այսինքն 300 տարիի չափ. Հայոց ա-
 րեան գնովը մի երկար խաղաղութիւն, մինչդեռ հարաւային
 դաւառները շատ յաճախ աւերուում և առնուում են Արարա-
 ցիներից և Սելճուքեանց տիրապետութիւնն էլ հաստատուում
 է Ռիոնիում, մի քանի օրուայ ճանապարհով հեռու Առսղանդ-
 նուպօլսից : Արդ Անուոյ և վանայ հայկական թագաւորու-
 թեանց գոյութիւնը հարկաւոր էր, ոչ թէ միայն հայկական

մինչև 1025, սրանից էր որ վլադիմիր Ա. Ռուսաստանի մեծ դուքսը
 ընդունեց 988-ին քրիստոնէութեան կրօնի ճանաչումը :

Ժ. Գ. Առստանդին Ը, վասիլ Բ. ի եղբայրը, 1025-ին գահն կլաւ, 1028
 ին մեռաւ երեք տարի կայսրութիւն անելուց յետոյ :

Այսպէս վասիլ առաջնոյն ցեղը 212 տարի Առսղանդնուպօլսում կայս-
 րութիւն վարեց :

Կարող էինք այս տեղ անհամար հայկազունք աւելացնել, որոնք
 երևելի են եղել Յունաց կայսրութեան մէջ, իրրև պատրիարդ, ատե-
 նակալ, գորաւար, նմանապէս և հայկազնուհիք, որոնք կայսրուհի են ե-
 դել, բայց մեր հայեցումած քի նեղ շրջանը չէնտրում մեզ աւելի խօսել :
 Այս մասին մի ուրիշ գործի մէջ նորունց կխօսինք :

տարերքի զարգացմանը համար, այլ և արևելեան կայսրութեան ընդհանուր օգտի համար :

Մարդ կսոսկայ և սրտից արիւնը կերթայ Յունաց արած անողորմ վայրենութեանց պատմութիւնը լսելիս Հայաստանում, երբ իրանց գաւառը գառաւ : Երբ Անւոյ տէրեղան, իրանց առաջին հոգան եղաւ այդ տեղաց զուրս քըշելու զօրավարաց մեծ մասը և մեծամեծներին ու նրանց զօրքերին էլ ցրուելու : Իրանց սուրը և թոյնը շատ երևելի մարդիկներին պրծացրին և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով, անհնարին տուրք վճարելու հարկադրուեցաւ : Անի, Մուշ, Բաղեշ, Զարիշատ, Պայազիզ և Երազքաւորս քաղաքները, նոյնպէս և Վան, Մանազկերտ, Խլատ, Արծկէ, Արծն, Ոստան և Բէրկրի քաղաքներն ուրիշներն հետ միասին Յունաց զօրքերով լքուեցան : Տուրքիլ Սելճուքեանց Սուլթանն, որուն նախորդ Հասանը Տիգրիս գետից անց էր կացել և Միջագէտքը վերելայր էր արել, Հայաստանու վիճակն իմանալով, մի յարձակում արաւ : Արծն¹ բազմամարդ ճոխ և վաճառաշահ քաղաքը առնուեցաւ մի փոքր ժամանակ ղիմանալուց յետոյ : Այս քաղաքի բնակիչքը, որոնք 140,000, 150,000-ի² չափ էին, սրով կոտորուեցան և գերի տարուեցան, քաղաքն էլ ամբողջ մոխիր գառաւ : Արծկէ և Սմբատաբերդ քաղաքները նրանցից աւելի լաւ բաղդ չունեցան, գոմեննոս ըստ Հայ պատմագրաց, Գատաքաղոն ըստ Սէկիւրի, Յունաց զօրավարը Սելճուքեանց յառաջն առնելու համար 60,000 զօրքով մի բանակ դուրսարեց : Արարիտ Վրաց թագաւորը, Ահարօն Վանայ վերակացուն և Գրիգոր Մագիստրոսը Վահրամայ որդին, իրանց զօրքերով նրա հետ միացան : Քրիստոնէից բանակը պատերազմ տուաւ Տուրքիլի գէմ Բայբուրտի մօտերը, բայց յաղթուելով հետ քաշուեցաւ : Մանազկերտ պաշարուելով այն պատերազ-

1 Իզուր տեղն է, որ կոչուվելիւ ըլլալով իր տիեզերական պատմութեան մէջ 3. Գ. եր. 501 Արծէն քաղաքը Արդրուսի հետ է շփոթուած, այս երկու քաղաքներն իրարից տարբեր են, առաջնոյն աւերակները Արդրուսի արեւելեան կողմը կընկնին :

2 Ըստ վկայութեան Արիստակէս Լաստիվերտացոյն ժամանակակից պատմագրին :

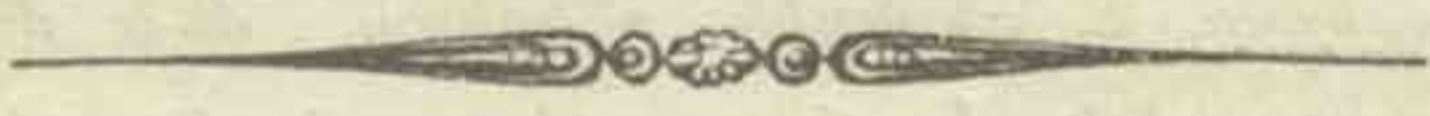
մից յետոյ Տուղբիլեց, դիւցազնութեամբ դէմ դրաւ : Այս քաղաքը իր հրամանատար Աասիլի ձեռքով ազատեցաւ, Հայոց երիտասարդ կտրիճներն և մի փռանդ, որ քիմիական հընարքներով պաշարման մեքենայները կրակի տուաւ, հարկադրեց թշնամուոյն ետ քաշուել : Ալփասլան Տուղբիլի մեռնելուց յետոյ գահը բարձրանալով՝ յառաջ քշեց իր աշխարհակալութիւնը դէպի Յունաց կայսրութեան մէջ : Անին պաշարեց 1064 թուին և առաւ. այս ժամանակուայ Յոյները, անգութ տկարներու վրայ և սողուն զօրաւորաց առջև, Անիից դուրս եկան, և այն փառահեղ քաղաքը որս դառաւ այն վայրենիներուն : Աստորածն այն աստիճան ահաբեկի էր, որ ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմագրաց, Արփայ չայի ալիքները արիւնով ներկուեցան : Հաղարաւոր կտրիճ տղամարդեր և կոյս աղջիկներ գերի տարուեցան աշխարհակալներու կանանոցին տարերք դառնալու : Քաղաքն աւարի առնուեցաւ և կրակի տուեցաւ և գեղեցիկ շէնքերու մեծ մասը Ասառաճային պաշտաման և հասարակաց համար նուիրուած հոյակապ շինուածքներովը կործանուեցան : Անի քաղաքը, այդ դէպքից հետէ դատարկուելով, 300 տարիի չափ խաղալիք դառաւ այլևայլ կուսակցութեանց, որոնք հեռու հետէ առնում և տալիս էին իրարու, մինչև որ չորեքտասաներորդ դարումը մի սաստիկ երկրաշարժ վախճան դրաւ նրա ողորմելի վիճակին :

Միտք ունենալով մի ուրիշ գործքի մէջ, որնոր այս միջոցումս պատրաստում եմ, մի ամենաճիշդ և մանրամասնօրէն գրուած Հայաստանի երկրագրութեան և տեղագրութեան մասին տալ. երկար չեմք կենալ մի քանի իրերու վրայ, որոնց վրայ պիտի խօսիմ, այլ շտապով կանցկենամ այս հինգերորդ շրջանի վերջին հասնելու :

Ալփասլան էլ մի ծանրակշիռ արգելք չգտնելով Հայաստանում Յունաց կողմանէ, որոնք յայտնի կամենում էին, ինչպէս երևում է, ոչնչացնել որչափ որ կարելի է հայկական ազգայնութիւնը, իր աշխարհակալութիւնն աւելի յառաջ քշեց. Աարս, Էրզրում, Բայբուրդ, Սըվազ և Աեսարիա նրա տիրապետութիւնն ընդունեցին : Առմանոս Գիողիսէս իր վերջին ջանքն արաւ դոնէ մի քանի քաղաքներ փոքր Հայաստանում :

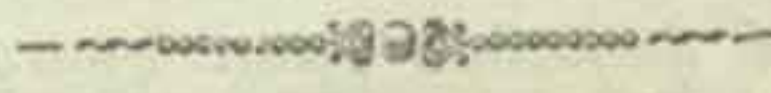
տանից պահպանելուն, բայց յաղթուելով Ալփասլանից, գերի
ընկաւ. զեռ մետասաներորդ դարը չվերջացած՝ ամբողջ Հա-
յաստանը Յու՛նաց ձեռքից դնաց, որոնք պատժուեցան իրանց
յափշտակողութեան փոխարէն :

Իսկ տարաբաղդ Գաղիկը, որ Հայաստանի դահը կորցրել
էր, երկար ժամանակ Կապադոկիոում թափառեց առանց մի
ճանրակշիռ բան կարող լինելու անել, որ իր ազատութիւնը
կամ իր տէրութիւնը ձեռք ձգի : Մի սոսկալի սպանում վերջ
դրաւ իր տխուր կենացը, երեք թշուառական Յոյն Քալիստրա
գղեկումը որոգայթ լարելով, նրան 1039-ին վատորէն սպա-
նեցին : Յովհաննէս և Դաւիթ իր երկու որդիքը փոքր յե-
տոյ մեռան, առաջինը անձանօթ հիւանդութեամբ, երկրորդը
թոյնով, նոյնպէս և Աշոտ Յովհաննէսի որդին և Բագրա-
տունեաց ուղիղ շառաւիղը բոլորովին վերջացաւ :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(1080—ից մինչև 1393 Քրիստոսից յետոյ)

ԱՅՍ շրջանս մեր յառաջն է հանում մի նոր թագա-
ւորութեան հետ միասին և մի հետաքրքրելի թուական, ո-
րոյ միջոցումը Հայաստան Արևմտեան քրիստոնէից հետ ուղ-
ղակի յարաբերութիւններ է ունենում : Ռուբէն Գաղիկ Բ.-ի
մերձաւոր ազգականը և նրա ցաւերին հաղորդակիցը, սկա-
նատես լինելով նրա անպատուութեամբ սպանուելուն՝ ցաւած
և զայրացած սրտով Տորոսի սարերն է քաշուում, ուր անդ
արդէն հազարաւոր Հայեր ժողովուած էին : Ախիկիային
շատ անգամ աիրել էին Հայաստանի թագաւորները, որնոր
միմիայն Նփրատ զետօյն է բաժանուած և այս ժամանակնե-
րումս՝ Փոքր Հայոց մասն էր կազմում :

Հայոց՝ Ախիկէումն առաջին անգամ հաստատուելու ժա-
մանակը շատ հին լինելուն համար, երբ լինելը չգիտացուիլ :

Հոյք այս տեղն են եկել մի մասամբ Փիւնիկեցւոց և Նդիոյ-
տացւոց հետ առուար տնելու, մի մասամբ էլ Արուսին և
Տիգրանին հետ և վերջին տնդամն էլ մի ապաստարան գրա-
նելու Արարացւոց և Յունաց տուած նեղու թեանց և հալա-
ծանաց դէմ: Բոլոր այս պատճառներն ածեցրել էին իննե-
քորդ և տասներորդ դարերումը Ախիկէումը ապաստանւող Հա-
յոց թիւն, արդէն այն տեղ Հայք Ռուբինը չհասած, մի քա-
նի անկախ իշխանու թիւններ ունէին:

Ասացինք որ Վագիկ 1079 թուին սպանուել էր: Յաջորդ
տարին Ռուբին, Վոդ մակտնուանեալ Վասիլի, Աբիրատի և
Տարսնի մօտերումն եղած Վամբրոն բերդի հրամանատար Օ-
շինի օգնելովը, սկսաւ Տաւրասում իր տիրապետութիւնը հաս-
տատել: Մինչև այն ժամանակն այն տեղ բնակող Յոյները մի
մասամբ բնաջինջ եղան և մի մասամբ էլ դուրս քշուեցան և
Ռուբին խաղաղութեամբ երկրին տէր եղաւ մինչև իր մեռ-
նելը, որնոր 1095 թուին պատահեցաւ: Աստղանդին Ա. իր
որդին, իրան յաջորդեց և 1095-ից մինչև 1100 թիւը տէրու-
թիւն վարեց: Սա իր երկիրներն ընդարձակեց Յունաց ձեռնից
առնելով, նրանցից մի քանի ամուր բերդեր էլ խլեց, որոնց մինն
էր Վահկայ, որնոր կառավարութեան գլխաւոր տեղն եղաւ:

Խաչակիրներու պտտերազմը, որ արեւմտեան քրիստոնէայք
այն ժամանակ արեւելքում սկսան, որչափ որ սկզբումը նպաս-
տաւոր եղաւ Ռուբենեան թագաւորութեան հաստատութեան
և ընդարձակութեան համար, այնչափ յետոյ մնասակար և աղե-
տաբեր եղաւ: Աստղանդին Ա. արեւմտեան քրիստոնէայքն իրրե-
կզբայր ընդունեց, նրանց հետ ուխտ դրաւ պաշտաւոր և բարե-
կամ լինելու, և նրանց մեծամեծ ծառայութիւններ մատուց,
Անտիոքի պաշարման բոլոր ժամանակը խաչակիրք Աստղանդի-
նից, ոչ թէ միայն օգնութիւն ընդունեցին, այլ առատ պաշար
և պարէն, որոնք ինչան երախտ ոգիտութեան Աստղանդինին
Մարքիտի տիտղոս տուին:

Թորոս Ա. իր հօրը Աստղանդինին յաջորդեց, որ 1100
թուին մեռաւ: Սա կառավարեց Ախիկիան, (որնոր այսուհետ

1 Չոր է որ Թ. Դէլբար այս թագաւորութեան հիմնադրին անուա-
նում է Տիլարէտ Բրազանս, Բառ գիրք խօսակցութեան և ընթերցա-
նութեան, հատ Գ. 5-դ բաժին, երես 133—139:

տե անխաիր կամ Ախլիկիա կամ Հայաստան կանուանենք) մինչև
1123, որ և է իր մեռած ժամանակը : Թորոս Յուշաց ձեռնից Ախ-
լիկիայից դուրս մի քանի քաղաքներ արաւ, սրանց մէջն էր և
Գալիսոզրա, ուր տեղ սպանեց Գաղայ սպանողներին : Գող Աա-
սիլի օշնութեամբ Սելճուքեանց և Թուրքմէններուն յաղթեց,
որոնք կամենում էին Ախլիկիոյ դաշտավայրերը տրշաւել արե-
ւելեան և հարաւային կողմից, Թորոս իրանից ուղիղ ժառանգ
չթողուց, իր եղբայրը Ղեոն Ս. 1123 թուին կառավարութեան
սանձն իր ձեռքն առաւ և Կոստանդնուպօլսում 1141 թուին
բանտին մէջ մեռաւ : Ղեոնի առաջին անգամ Յուշաց հետ
արած կռիւները յաջող գնացին : Շատ անգամ կայսերական
զօրքերուն յաղթեց և նրանց ձեռնից Միսիա, Տարսոն և Սար-
ւանտիկեար քաղաքներն առաւ, որոնք իր երկիրները շատ ըն-
դարձակեցին : Բանդրաց Հայկազն իշխանը Բաղտինը Կոչ Ֆրուա
դը-Բուլժօնի եղբայրը Սիեսիան առնելու ¹ տարաւ, ուր տեղաց
Յոյները դուրս քշեցին և օշնութեան հասաւ Աողերիտսի,
Անտիոքի կառավարութեան խնամակալին Սարակինոսաց գէմ
և Աղազ քաղաքն առաւ : Ղեոնի և Մարաշու իշխան Բաղդինի
մէջ մի վէճ բացուելով մի կռիւ հետեւեցաւ, որու մէջ վեր-
ջինը յաղթուեցաւ. սակայն երեք տարի յետոյ Ղեոն դարանի
մէջ բռնուելով, որնոր Բաղդին էր լարել նրա համար, Անտիոք
տարուեցաւ և այն տեղ բանտ դրուեցաւ : Ղեոն բանտից ա-
զատելու համար Բոհեմանտին Ատանա, Միսիա, և Սարւան-
տիկեար քաղաքներն ու 60,000 զահեկան տուաւ, բայց երբ
ազատութիւն գտաւ, տուածները կտարաւ և Անտիոքի գա-
ւառն տակնու վրայ արաւ : Բէյմանդ Բոհեմանդի յաջորդը, Յով-
հաննէս Կոմնենոս կայսերից ստիպուած Ղեոնի հետ խա-
ղութիւն անելով դաշնակցութիւն հաստատեց : Ղեոն գնաց
Սելէկիա քաղաքը պաշարեց, որնոր դեռ երկելի քաղաք էր
և Յուշաց կայսեր էր պատկանում, այս արդելքն Բէյմանդին
ազատեց, բայց պատճառ էլ դառաւ Հայաստանի մեծամեծ
ձախորդութեանց : Յովհաննէս Կոմնենոս բազմաթիւ բանակի
զլխին անցկացած Ղեոնի տէրութեան մէջ մտաւ : Միսիա,
Տարսոն և Ատանա, Յախուտ, Ամայիք, Խալիճ յանձնատուր ե-

¹ Կուլլիէլիոս Դ. 1—3 :

զան կայսեր, որ եկաւ Անարգարայի¹ յառաջը դրաւ բանակը և յա քաղաքն երկար ժամանակ ինքն իրան պաշտպանելուց յետոյ առնուեցաւ և իր բնակիչներին մի մասն էլ սրից անց կացաւ: Անարգարայի առումը Վահկայ² քաղաքին առնուելուն պանծառ եղաւ, որու առջևը պաշարողները շատ մարդ կորցրին: Ի վերջոյ Ղևոն ինչպէս նաև Ռուբեն և Թորոս իր որդիքը, զէնքերը թողուցին և 1136-ին անձեռառուր եղան, որոնք կայսրը կոստանդնուպոլիս ասրաւ, Ռուբենը շուտով աչքերի լոյսը կորցրուց և սպանուեցաւ, Ղևոն գերութեան տանջանքներով մեռաւ: Իսկ Թորոսը աղատութիւն գանելով իր հօրը մեռնելուց յետոյ, բանակը ընդունուեցաւ, ուր տեղ իր քաջութեամբն անուն հանելով բարձր աստիճաններու հասաւ:

Այս միջոցումը, Ալիլիկիոյ վրայ յարձակեցաւ մի էմիր, որուն անունն էր Ահմետ-Մալէք կամ Մէլէկ, որ Յունաց ձեռքից առաւ Վահկայ, կասպան և մի քանի տեղեր: Այս դէպքը մի նոր պատերազմ յառաջ բերաւ և Յովհաննէս Կոմնենոսը ճանապարհ ընկաւ դէպի Ալիլիկիա, մի և նոյն միջոցին Թորոսն էլ Ալիլիկիա եկաւ³, կայսրն այս արշաւանքին մէջ մեռաւ, Թորոս գնաց և իր ազգիցը մի քահանայ դտաւ և նրան իւրան ով լինելը խոստովանեցաւ: Այս քահանան իր ազգակիցներուն խմաց արաւ բանը, որոնք նեղացած լինելով Յոյներից մեծ սիրով ընդունեցին Թորոսին: Ետզմաթիւ Հայք շուտով շտապեցան ու հաւաքուեցան դրօշակների տակին և Թորոսը նրանց գլուխն անցկենալով, յարձակամբ Վահկայ, Միտիս, Ատանա, Անարղաբա, Թիլ, Ամութ և Սմանքալ, Առիւծ և ուրիշ քաղաքներն առաւ: Այս քաղաքներից Յոյները դուրս քշուեցան և ոմանք էլ Չարդուեցան և Հայաստանի անկախութիւնը նորուից հաստատուեցաւ 1144-ին: Մանուէլ Կոմնենոս Թորոսի յառաջանալուն վրայ նեղանալով, շտապեց վերջ տալու Մաճառստանի հետ ունեցած կռուին և իր ամբողջ բանակովը ճանապարհ ընկաւ Թորոսին դէմ գնալու և կռուելու: Կայսրը

1 Հնարից Կեսարիա, Անաղարբոս
 2 Բարգա
 3 Պատմադիրք, Թորոսի Ալիլիկիա դառնալու մանրամասն պատմութեան վրայ համաձայն չեն իրար հետ:

անձամբ զինւորական դործողութիւնները կառավարելով յաջողեցաւ Ատանա և Տարսոն քաղաքները ձեռք բերելու : Յետ դառնալիս իր քեռորդի Անդրոնիկոս զօրապետին յանձնեց պատերազմը շարունակել : մինչև որ թորոսին իր ձեռքը բերէ : Կայսրը, Անտիոքի վրայ տիրող իշխանին Տրնո-ղը Շատիրլիօնին էլ հաւանութիւնը ստացաւ իր զօրապետին օգնելու : Թորոս Բարձրբերդումը ամրացած ամէն յարձակմունքներից իրան պահպանեց : Իր յաջողակ ձեռնարկութիւններովը շատ անգամ յաջողեցաւ զարնել Անդրոնիկոսին և նրա բանակը ցրուել : Յունաց զօրապետները դերի ընկնելով, վաճառուեցան խաղաղութիւնն էլ հաստատուեցաւ Մանուէլի և Թորոսի մէջ Տրնո-ղը Շատիրլիօնի միջնորդութեամբը : Նուրէզդին Հալէպի Սուլթանը մի քանի անգամ զարկել էր խաչակիրներին Ասորիքումը և նրանց ձեռից մի քանի տեղեր էր առել : Բաղդադինոս Գ. Սրուսապէմայ թագաւորը, կամենալով այս էմիրին ընթացքը կանգնեցնել, խնդրեց և ձեռք բերաւ Թորոսի դործակցութիւնը : Կեսարիան յարձակմամբ առնուեցաւ 1159 թուին քրիստոնեայններից և Նուրէզդին յետ մղուեցաւ : Թորոս երբ իր երկիրներումը դարձ արաւ, իմացաւ որ Յոյները, իրա բացակայութեան ժամանակ դաշնադրութիւնն աւրել էին : Զէնք ձեռք առաւ և նորուց նրանց ձեռից յետ առաւ Տարսոնը, Անարզարան, Մոպսուէստիան, Ատանան և Սիան ուրիշ ճովկերեւայ քաղաքներով : Մանուէլ կատարելով այս համբաւին վրայ, երկրորդ անգամ նրա դէմ յաւ զարկեց Անդրոնիկոսը, երբ Յոյն զօրապետը բոլոր իր զօրութեամբը Մոպսուէստիան զարնում էր Թորոս նրա վրայ մի զօրեղ յարձակում անելով, ջարդու վշտը արաւ նրա զօրքը և մի կատարեալ յաղթութեան պսակ տարաւ : Յոյները յաղթուած շատ մարդիկ կորցրին՝ և իրանց զօրացը մնացորդը Անտիոք քաշուեցու կոտորածից պրծնելու :

Անդրոնիկոսի յաղթուելը Մանուէլի մի մեծ տպաւորու-

1 Կիննամոս այս պարտութիւնը Անդրոնիկոսի անհողութեանն է տալի : Նիկէ Քսոնիաղէս երկու պարտութեանց վրայ է խօսում, մինն օր տեղի ունեցաւ Մոպսուէստիոյ զօրաց դէպի դուրս յարձակելիս, միւսը մի կարգաւոր ճակատամարտումը : Աստիւտ Հայ պատմադիրը, համաձայն է զալի Կիննամոսի հետ Յունաց յաղթուելու պատմութեան մասին :

Թիւն արաւ, բայց իր ամբարտաւանութիւնը էլի շկտորեց:
 Ապրամանու, կայսեր ազգականը զբիւեցաւ Հայաստան Անդրոնի-
 կոսի արած կորստեանը հասուցումն առնելու համար, բայց
 Տարսանին շանաւ որ ճակատամարտը, որնոր տեղի ունեցաւ երկու
 բանակներու մէջ սոսկալի եղաւ Յունաց համար և մշան ջենաւ որ
 կերպով հաստատեց Հայոց ախրապետութիւնը այս երկրիս վը-
 րայ: Այս երական բանակը ամէն կողմից մղուելով, զիր ու ցան
 եղաւ և Ապրամանոս զերի ընկնելով, իր ախրոջը վաճառուե-
 ցաւ մեծ դուժարով:

Այսպէս, բոլոր Ալիկիկան թորոսի իշխանութեան տակն
 ընկնելով, Յոյներն էն տեղաց դուրս եկան: Թորոսի մի փոքր
 յետոյ Ռաւրիայ մէջ արած արշաւանքն էլ բարի վերջ ու-
 նեցաւ: Այս դուռան էլ նուաճուեցաւ և Հայաստանի հետ
 միաւորուեցաւ: Իկոնիոյ սուլթանները հին դաշնագրութեանց
 դորութեամբ, մինչև այս ժամանակ թորոսի հետ դաշնակից
 բարեկամ էին: Ասկայն Մաքսուտ¹ Մանուէլի սարգեներով
 հրապուրուած, այս դաշնագրութիւնը կտրեց և եկաւ Քիւ-
 բերդին առաջը, որնոր Անազարբայի մօտն էր բանակը դրաւ:
 Այս անգամ թորոս ուրիշ բազմ ունեցաւ, սուլթանի բանա-
 կին մէջ մի սոսկալի ժանտախտ ընկաւ, մեծ ջարդ արաւ դոր-
 քերի մէջ: Ապուլ, Սուլթանի որդին, որ մի բանակի գլուխն
 անցկացած ասպատակութիւն էր անուժ դէս ու դէն, բռնուե-
 ցաւ և սպանուեցաւ թորոսի եղբայր Ստեփանի ձեռքով և իր
 բանակն էլ ջարդուեցաւ: Իսկ թորոսն ինքը Սելճուքեանց ահ-
 բեղի վիճակն առ իժ բռնելով, Իկոնիոյ երկրումը մտաւ և տակն
 ու վրայ արաւ: Յետոյ իր արած աւարն զերկնների հետ միա-
 սին իրրեւ ընծայ Սուլթանին զտկեց: Այս տարօրինակ գործքի
 հետեանքն այն եղաւ, որ Սուլթանը խաղաղութիւն արաւ
 թորոսին հետ ու իր երկիրը քաշուեցաւ: Բայց հետնուհետն էլի
 Սուլթանը, անշուշտ վրէժն առնելու մտքով իր որդւոյն մահ-
 ուան և զօրքերի կորստեան, թորոսի երկիրներումը մտաւ, բայց
 նորունց յաղթուելով սպարտաւոր եղաւ խաղաղութիւն անելու²

Թորոսի եղբայր Ստեփանի սպանումը, որ Մարաշի կշտին
 եղած մի փոքր բերդի վերակացու Անդրոնիկոս Նւփերբենոսի
 1 Բոս Սմրատայ:

ձեռքով եղած է, ասու՛մ էին, նորունց ստիպեցուց թորոսին
 զէնքը ձեռին առնել: Եւ փերբենոս յաղթուեցաւ և իր բերդն
 երկիրներովը միատեղ, որ Յունաց վերջին ապաստարանն էր,
 Հայաստանի հետ միացաւ: Այսչափ յաջողութիւններից քա-
 ջախբութեամբ թորոս, մի փոքրիկ նաւատորմից ճարեց և Ան-
 տիոքի իշխանին հետ միաբանու թեամբ գնացին Ախպրոս կղզին
 աստատակելու, և յիրաւի կրկուսն էլ բարբարոս և անգութ
 գործքեր արին այն տեղ:

Մանուէլ Կոմնենոս, էլ յոյս չունենալով նուաճել թորո-
 սին ոչ իր զօրապետներու ձեռքով և ոչ էլ իր գաղտնի նեն-
 գութ թիւներովը, որոշեց որ ինքը գնաց Ախլիկիա, որպէս զի ան-
 ձամբ թորոսի առաջն առնէ: Բայց թորոսն իմանալով կայսեր
 դիտաւորութիւնը իրա խորհրդատու թովմաս և Գրիգոր զօ-
 րապետներու հետ միասին հարկ եղած զգու շու թիւներն ա-
 ռաւ իր անձնական պահպանու թեան համար: Մանուէլ շուտով
 քշելով իր ընթացքը վրայ հասաւ և տէր եղաւ Ղամա, Ախոդ-
 րամոն, Անաղարբա, Լոնժիմիաոսն, Թիլ, Տարսոն քաղաքներուն:
 Բայց Երուսաղէմայ թաղաւորին միջնորդութեամբ խաղաղու-
 թիւն արաւ թորոսին հետ և թորոս այս պատճառով նրան յետ
 դարձուց Ախլիկիոյ մի քանի քաղաքները: Այս խաղաղութիւնն
 եղաւ 1159 թուին: Թորոս էս ժամանակից սկսած Ախլիկիոյ
 մի մեծ մասին հանդարտութեամբ տէր լինելով Աերաստիոսի
 տիտղոսը կրեց իր վրայ և իր կեանքին մնացած ժամանակը
 իր երկիրներուն կարգաւորութեան և երջանկութեան հա-
 մար անցկացրուց:

Թորոս 1168 թուին վախճանեցաւ 24 տարի տէրութիւն
 անելուց յետոյ, ժառանգ թողուց իր Ռուբեն որդին, որ կեռ
 մանուկ էր թովմասին խնամակալութեան տակ, որուն մի տա-
 րուց յետոյ թորոսի եղբայրը Մլեհ դուրս արաւ: Իսկ Ռու-
 բենն ազատուեցաւ Հռովմէայ կաթուղիոսաց բնակութեան
 տեղը փոխադրուելով և ուր տեղ էլ մեռաւ: Իսկ անօրէն Մը-
 լեհը իր 1169-ից մինչև 1174 թիւ արած տիրապետութիւնը
 պղծեց իր անդթութիւններովը: Միքայէլ Բրանաս դքսին, և
 Եւփիրբենոս ու Կալաման Յունաց զօրապետներուն յաղթեց:
 Մանուէլ Կոմնենոս տեսնելով իր բանակին յաղթութիւնը, Մլե-

հին հետ մի խաղաղութիւն արաւ, որնոր շատ շահաւէտ եղաւ Հայաստանին համար : Իսկ ինքը Մլեհն իր հպատակներուն ատելի լինելով իր անդթութիւններովը իր զօրքերից սպանուեցաւ 1174 թուին Սիսուսի :

Մլեհի մեռնելուց յետոյ, իր եղբօրորդին և Թորոսի եղբայր Ատեփանոսի որդին Ռուբեն Բ-ը գահը բարձրացաւ և իր բարի բնութեամբը իր ժողովրդեան սէրը գրաւեց. Բոհեմանդ Գ. Անտիոքի իշխանն էլ չկարող ըլլելով Տարսնը պահպանել Ռուբենին յանձնեց նրա հետ դաշնակից ըլլելով, բայց Լամբրոնի իշխան Հեթումի թելադրութեամբը, որ այս միջոցին պաշարուած էր Ռուբենից, Բոհեմանդը բարեկամօրէն տեսութիւն անելու հրաւիրեց Ռուբենին և ընդդէմ մարդկութեան իրաւանցը բռնեց նրան և բանտարդել տուաւ : Բոհեմանդ մի փոքր ժամանակ Ալիլիկիան էլ ձեռք բերելու երաղեց, բայց Ռուբենի եղբօր Աւանի քաջութիւնները բոլոր այս դիտմունքները ցրեցին և ստիպեցրին իրան իր բանտարկածն էլ թողելու : Իսկ Հեթում Բուբենի տանջանքներին առաջին պատճառը, հպատակեցաւ և ներողութիւն գտաւ : Ռուբեն երբ իր ժողովրդեան գլուխն անցկացաւ իրբև հայր կառավարեց : Մի քանի քաղաքներ և վանքեր շինել տուաւ և իր հպատակներուն վիճակը լուացրեց, և ձանձրանալով աշխարհային գործքերից, իր եղբօրը Աւանին յանձնեց կառավարութիւնը, և ինքը գնաց մի վանքումը քաշուեցաւ և ուր տեղ 1177-ին մեռաւ :

Աւան Բ-ի տէրութիւնը երկար և յաջող տեւեց (34 տարի) և յաւիտեան յիշատակելի մնաց Հայաստանի պատմութեան մէջ, քաջ և յաջողակ զօրապետ լինելով և սաստիկ վարքով ու բարքով քրիստոնեայ և փառք սիրող թագաւոր իր երկիրներն ընդարձակեց, իր թշնամիներին յաղթեց, հիւրանոցներ, հիւանդանոցներ և որբանոցներ ու ուսումնարաններ շինել

1 Միքատ ասում է, որ Ռուբեն ինքն էր գնացել Անտիոք բնակիչների բարուց ապահանութենից հրապուրուած և որու իշխանի ձեռքով բռնուելով բանդ էր դրուել, և իր ազատութիւնը Մարեանաթիկար, Թիւ, ձեքեր ամառ տեղումները 1000 զահեկան էլ ոսկի տալով դրտել էր :

տու աւ, ճանապարհներ բաց անել տու աւ, երկրագործութիւնը
 վաճառականութիւնը և նաւարկութիւնը յառաջացրուց և իր
 գահը նորանոր խմատուն բարեկարգութիւններով փառաւո-
 րեց և իր անունն էլ Ներուայիոյ արքունեաց հետ յարաբերու-
 թիւններ անելով հռչակեց :

Պուստէմ, Թիւրքմէններու էմիրը, խաղաղութեան ժամա-
 նակ յանկարծ յարձակել էր Հայոց երկիրներուն վրայ և յող-
 թելով դէպի յառաջ էր եկել մինչև Սիս, բայց Վեոն դէմ
 ելաւ զարկաւ նրան ցրուեց նրա բանակը և էմիրն էլ իր մահը
 գտաւ կռուին մէջ : Մի փոքր յետոյ Բերիոյ և Գամասկոսի
 Սուլթանները իրանց զօրքերը հաւաքած եկան Վեոնի երկիր-
 ներու մէջ ասպատակ սփռեցին, բայց երկու քն էլ մեծ կոտորա-
 ծով ետ մղուեցան : Այն ժամանակ Վեոն իր տէրութեան սահ-
 մաններու վրայ բազմաթիւ ամուր բերդեր շինել տուաւ և
 նրանց մէջ մշանջնաւոր զօրքով լքցրուց, նորունց Խաւրիան
 տաւ որ իր նախորդներու ժամանակ Կիոնիոյ Սուլթաննե-
 րու իշխանութեան տակն էր ընկել առ ժամանակ : Երբ Հա-
 յաստան այսպէս խմատուն ձեռքով կառավարուելով խաղա-
 դութեան բարիքներ էր վայելում, Ասորիքն ու Պաղեստին ներ-
 քին երկայտակար թիւններով պառակտուած մի աղիոյորմ տե-
 սարան էր դառել : Երուսաղէմ, սուրբ քաղաքը, քրիստոնէից
 ձեռքից առաւ 1187 թուին հռչակաւոր Սալահ-Կոթին¹ :
 Սա Հայաստան էր ծնել : Փռեղերիկոս Բ. Երուսաղէմայ օղնու-
 թիւն հասնելիս Կիոնիան Ղըլճ-Արսլանի ձեռից առնելուց
 յետոյ Վեոնի երկրին մէջ մտաւ և խնդրեց նրանէն, որ իրան
 օգնական լինի իր ձեռնարկութեան մէջ, նրան փոխարէն թա-
 դաւորական թագ խոստանալով : Վեոն անմիջապէս ֆռեղե-
 լիկոսին անբաւ պաշարեղէն զրկեց, որոնցից խոչակիրք շատ
 պէտք ունէին և ինքն էլ պատրաստուում էր նրան դիմաւո-
 րելու համար գնալ, երբ լսեց, որ կայսրը դժբաղդութեամբ
 խեղդուել էր Կալիկատնոս գետում² : Նրա որդին Փռեղերի-

1 Նաւէր-Սալահ-Կոթին հարաւային Հայաստանումն է ծնել.

2 Այսօր Կէօք-Սու է ասուում, որ թափուում է Միջերկրական ծո-
 վուն մէջ, Սելեւկիոյ առաջին, կամ թէ նորիւր Սելեւքէ ասուած քա-
 ղաքին առջեւ :

կոս Սուաբիոյ դքսին Վեոն մեծ փառաւորութեամբ ընդունելութիւն արաւ : Հերմանիոս Գ. Գերմանիոյ կայսերական դահին վրայ բարձրանալիս, իր հօրը խոստմունքը կատարեց և Վեոն Բ. Տարսոնումը թագաւոր օծուեցաւ, Յունուար 6-ին 1198 թուին, Գրիգոր Զ. կաթողիկոսի ձեռքով : Ալէքս-Անդեղոսը ցանկանալով Վեոնի բարեկամութեանը և Գերմանիոյ կայսեր օրինակին հետեւելով՝ նրան մի թագաւորական թագ դրկեց :

Այս դէպքից յետոյ, մի երկար թղթակցութիւն եղաւ, մին կողմանէ, պապերու և նրանց Նրուսաղէմում ունեցած տեղակալներու և միւս կողմանէ, Հայաստանի կաթողիկոսներու և թագաւորներու մէջ, այս թղթակցութեան նպատակն էր հռովմէական և հայկական եկեղեցին իրար հետ միաւորուել. բայց այս ջանքերն ի դերև ելան և յետոյ շատ փնասակար եղան Հայաստանին. ինչպէս որ պիտի տեսնենք չորեքտասաներորդ դարու վերջերումը : Նրեում է, որ այս բանախօսութեանց մէջ, փառասիրութիւնը մի աւելի մեծ պաշտօն էր կատարում քան թէ բուն կրօնի շահը : Հռոմ մի բացարձակ տիրապետութիւն ունենալ էր կամենում. Հայաստան էլ բնականաբար իր անկախութիւնը պաշտպանելու էր հետամուտ :

Անգղիոյ թագաւոր, Ռիզարտոս Ա. դէպի Սրեելք հասնելու ժամանակ, Վեոն գնաց նրան դիմաւորելու և Գերմանիոյ կայսեր արած փառաւոր ընդունելութեան նման, նրան էլ արաւ : Վեոն մի արտօնութեամբ, որնոր տուել էր 1201-ին Գեոովացոց, իր վաճառականութիւնն ընդարձակեց Ներոպիումը¹ : Կիպրոսի թագաւորին քոյրն իրան կին արաւ և 1219-ին իր աղջկն էլ Մաճառստանի Անդրէաս թագաւորին, Անդրէասորդւոյն տուաւ². այս ազգակցական խնամութիւններով իր ազգն արեւմտեան քրիստոնեայներուն մօտեցրուց :

Երկու մեծ կռիւ, որ ծագել էին Հայաստանի թագաւոր Վեոն Բ-ի և Անտիոքի իշխանին մէջ, երկար ժամանակ այս երկու եր-

1 Դրամաղիտ, Հայաստանի, միջին դարումը, Պ. Ալիտոր Լանդլուայի, Երես 49 :

2 Յիշատակարանների ժողովածոյ Հայաստանի պատմութեան համար Մոսկուա 1838. հատ Բ. եր. 48 :

կիրներու խաղաղութիւնը վրդովեցին : Բոհեմուէնդ, այս երկու տէրութեանց սահմանները նշանակելուց յառաջ եկած վէճը վերջացնելու համար, Վեոնին առաջարկեց մի բանակցութիւն անել : Վեոն վախենալով մի նոր որոգայթից, ինչպէս որ Անտիոքի իշխանը լարել էր իր նախորդներից մէկին, իր կտրիճ հեծելազօրաց մի վաշտով նրա մօտ դնաց : Այս գղուշութեամբ, ոչ թէ միայն պրծաւ այն որոգայթից, որ Բոհեմուէնդ իրօք լարած էր ունեցել, այլ բռնեց նրան և Հայաստան բերաւ : Շամբանեայի գուքս Հենրիկոսը, որ այս ժամանակ Երուսաղէմի խնամապետն էր, միջնորդութիւն արաւ և այս վէճը հանգարտացրեց յօղուտ Վեոնի, և Բոհեմուէնդ իր ազատութիւնը ձեռք բերաւ : Այս երկու արքունեաց մէջ բարեկամութիւնն ամրացնելու համար, Բայմոնդ Գ. Բոհեմուէնդի անդրանիկ որդին, Վեոնի եղբայր, Ռուբենի Ալիզա աղջկան հետ ամուսնացաւ :

Անտիոքի իշխանութեանը յաջորդութեան առթով մի երկրորդ վէճ բացուեցաւ, որնոր շատ աւելի երկարատեւ, սաստիկ և արիւնալի եղաւ : Բայմոնդ Գ. մեռնելիս 1199-ին մի որդի թողուց Ռուբեն անուն, որնոր Ալիզայիցն էր ունեցել և Բոհեմուէնդ իրա պապը, իրան ժառանգ էր արել և այս ժառանգին Անտիոքացիք երդում էին կերել հաւատարիմ մնալու : Բոհեմուէնդի մեռնելուց հետոյ, Բայմոնդ Գ. Միականի մականուանեալը, իրա երկրորդ որդին Տրիպօլսոյ կոմսը, Տաճարականաց և Ասպնջականաց հետ միաբանելով Անդիոքին տիրեց ի մնաս Ռուբենի, որ էր օրինաւոր ժառանգ և իր սանն ու երբօրորդին : Բայմոնդ բանն աւելի հեռուն քշեց, իր պահանջմունքներն Անդիոքի վրայ պաշտպանելու համար պատերազմ բաց արաւ Վեոնի դէմ : Վեոն շատ անգամ Բայմոնդին զարկաւ, յաղթեց և Անտիոքի վրայ դիմեց և արաւ այն 1203 Նոյեմբերի 11-ին և այն տեղ իր եղբօրորդին Ռուբենը գահին վրայ նստեցուց : Բայց երբ ինքը իր երկիրները դարձաւ, Բայմոնդն Անտիոքն ետ առաւ և Ռուբենին նոյն տեղաց դուրս արաւ : Վերջապէս Բայմոնդ Վեոնին անկարող անելու համար՝ որ Ռուբենի իրաւունքները չպաշտպանէ, միշտ Տաճարականաց հետ միաբան, ոսկւոյ զօրութեամբ Ռուզնատին,

Իկոնիոյ Սուլթանին որսաց և կարող եղաւ նրան, պատերազմ
բաց անել տալ ընդդէմ Վեոնի : Բայց չարն իր ծայրն հասցնե-
լու համար Վաչակիրներու եկեղեցականները, որոնք ոչ կար-
գաւորութիւն և ոչ բարեպաշտութիւն ունէին¹ : մէջին մէջ
խառնուելով ևս առաւել խառնափնթոր արին, հաովմէական
քահանայապետին տեղեկալնից մի քանիսը, նենգաւոր յա-
փրշտակողէն որսած լինելով, Վեոնին և նրա թագաւորու-
թեան վրայ նշովք կարգացին, որոնց վրայ ոչ մի իրարունք և
ոչ մի իրաւասութիւն ունէին : Հայոց եկեղեցականները հա-
մողուած լինելով թագաւորին պաշտպանած բանին արդա-
րութեան և պասլի տեղակալներու այսպիսի նիւթերու մա-
սին դատաւոր լինելուն իրաւունք չունենալուն վրայ, զայրաց-
մամբ նշովքը մերժեցին : Վեոն իր եկեղեցականներից և ժո-
ղովրդից պաշտպանուած զէնքը ձեռին առաւ : Նախ Ի-
կոնիոյ Սուլթանին յետ մղեց քաջութեամբ, յետոյ գնաց երկ-
րորդ անգամ էլի պաշարեց Անտիոքն, որնոր 1211-ին առաւ և
Եւ Ռուբենին բոլորովին իր տեղը հաստատեց, որուն հայրապետն
և երկրին իշխանները հպատակեցան : Վեոն երբ իր երկիրը դար-
ձաւ այն տեղաց մշանջենաւոր կերպով Տաճարականների դուրս
արաւ նրանց սեպհականութիւնները զբաւելով, որոց մէջն էր
և Գասդոն բերդը : Սիսն էլ մեծացրուց և զարդարեց և իրա
համար մայրաքաղաք արաւ, սահմաններուն վրայ շատ քա-
ղաքներ ամրացուց, որոնցից մինն էլ էր Կորիքոս ծովեզերայ
քաղաքը :

Բերիոյ Սուլթան, Ղայասէտտին Ղազն, 1212-ին Վեոնի
հետ թշնամացաւ, հաւանական է որ Ռայմոնդ Գ-ի թելա-
դրութեամբ : Սա խաղաղութեան մէջ և առանց մի պատճառի
սկսաւ ասպատակել Հայաստանը, երբ սահմանների վրայ հասաւ
Ղայասէտտին դեսպան ուղարկեց Վեոնին, որ կամ գայ պատե-
րազմի իրա հետ, կամ թէ ոչ՝ իրան հպատակի : Վեոն յառա-
ջուց այս բանս իմանալով, հրամայեց իրա մարդկանց, որ մի քա-
նի որ եկող դեսպաններուն դէս ու դէն ման ածելով ժամանակ
կորցնեն : Իսկ ինքը Վեոն, իր ընտիր բանակին զլուխն անցկացած

¹ Պատմութիւն քրիստոնէութեան : Ֆլէօրի Արքայի, հատ. Գ.
Էրես 370 :

Ճանապարհ ընկաւ և մի արագ ընթացքով գնաց յարձակելու
թշնամուտն վրայ, որ իրա համար հանդիստ մտում էր դես-
պաններուն դարձին: Թշնամին շուարելով այս յանկարծահաս
յարձակումից, չկարող եղաւ դէմ դնել ու փախաւ, թողելով
իր ամբողջ բանակը յաղթողի ձեռին: Բայց Աւոն սոյն այս
յաջողութիւնը չունեցաւ Իկոնիոյ Սուլթան Ազգէտտին Գայ-
գաուսին հետ ունեցած պատերազմումը, որ մի և նոյն տարին
եղաւ: Սուլթանը եկել և Աարան բերդը պաշարել էր. Աւոն
անկողին ըլելով և անձամբ կարող չըլելով իր բանակը կառա-
վարել, Ասսդանդինին էր յանձնել հրամանատարութիւնը, որ
իրա սպարապետն էր և Ատանին որ էր պայլ կամ խնամապետ,
և հրաման էլ էր տուել, որ պաշապանողական դիրք առնեն
և ոչ յարձակողական: Ազգէտտին կարող չըլելով բերդին ախ-
րել և վախենալով էլ, որ չկարողանայ յետ քաշուիլ, պաշարումը
վերցրուց և դէպի յետ դառնալ ձեացրուց: Այս խորամանկ
շարժումով Ազգէտտին Հայոց բանակը բաց դաշտում քա-
շեց և կատաղութեամբ վրայ հասնելով մեծ կոտորած ա-
րաւ: Գծբաղդութիւնն իր լրման հասնելու համար, այս գոր-
ծողութեան ժամանակ մի սաստիկ վէճ բացուեցաւ երկու Հայ
հրամանատարներու մէջ. Ատան իր զօրքերովը քաշուեցաւ ա-
ռանց մասնակից լինելու ճակատամարտին, Ասստանդին և միւս
իշխանները գերի բռնուեցան և Իկոնիա տարուեցան: Ար-
սելով Աւոն այս շար պատահումները, թէ և կատարելապէս
չէր առողջացել, դէնք ձեռին առաւ, թողուց թշնամին Աս-
պան բերդին առջևը, որ եկել էր և նորունց պաշարելու վրայ
էր, գնաց արշաւեց նրա երկիրները: Շատ գիւղեր և քաղաք-
ներ աւարի առնուեցան և այրուեցան և հազարաւոր բնա-
կիչներ կամ կոտորուեցան կամ գերի տարուեցան: Ազգէտտին
Գայգաուզ իր յաղթութեանց հանդէսն էր կատարելիս, երբ
լսեց այս անցքերը, շտապեց գնաց պաշտպանելու իր երկիրը:
Բայց երկու թագաւորներն առանց նորունց պատերազմ բանալու
խաղաղութիւն արին և իրանց գերիները իրարու յետ տուին:
Երևում է, որ այս խաղաղութիւնն անելուց յետոյ է, որ Աւոն
Բ. թագաւոր ամենայն Հայոց, տխուրսն առաւ, այս տխուր
իր դրամներուն վրայ պահուեցաւ, թէ և անօրինակ յանդըղ-

նութիւն է, վասն զի Ղևոն միայն փոքր Հայաստանին թա-
գաւորն էր : Ղևոն 1219-ին վախճանեցաւ 34 տարի թագա-
ւորելուց յետոյ, բոլոր ազգն իրա վրայ ցաւեցաւ, Ղևոն այն
հազուադիւտ թագաւորներէից մինն էր, որոնց մէջ քրիստո-
նէական և զինւորական առաքինութիւնները, բարեկարգու-
թեանց հոգին և գիտութեանց սէրը և իրանց ազգին եր-
ջանկութեան ցանկութիւնը միասեղ կգտնուին : Խստարարոյ
քրիստոնեայ լինելով, խստամբերութեան օրինակ տուաւ Հա-
յաստանեայց եկեղեցւոյն մեծին անդամ : Աւ իբրև վերանորոգիչ
նոր նոր կարգեր ու օրէնքներ հաստատեց և իր հպատակնե-
րուն վիճակը ազնուացրուց : Գիտութեանց բարեկամ լինելով,
զպրոցներ և թանգարաններ հիմնեց : Մի շատ գիտնական մար-
դիկ, որոնք աշխարհիս ամէն կողմերէից բերել տուաւ, առանց
զանազանելու նրանց կրօնն ու ազգը, աշխատեցնում էր իր
ազգը լուսաւորելու. իր պալատը Ֆրանսիացի, Անգլիացի, Գեր-
մանացի և Իտալացի զօրապետներու իջևանն էր եղել, որոնք
իրա վեհանձնութիւնն էր բերում և որոնք ծառայում էին
հայկական դրօշակին տակ, ինչպէս որ Սմբատ նրանց անուան
ցուցակը երկարօրէն մեզ աւանդում է : Թէ որ Հայաստան Ղևոն
Բ-ի նման մէկ կամ երկու թագաւոր ունենար, անշուշտ մի-
ջին դարու ամէնից զօրաւոր և ամէնից քաղաքակրթուած
միապետութիւնը կլինէր, բայց բազմն ուրիշ կերպ էր որո-
շել, Ղևոն մեռաւ առանց իրա արժանաւոր ժառանգ թողե-
լու և իր մեծ մեծ բարեկարգութիւններն անօգուտ մնացին :
Նրա ժամանակումը Հայաստան իր երկրային ամենամեծ ըն-
դարձակութիւնը ստացել էր : Թէև կարելի չի ըլնում որոշել
ճիշդ կերպով Հայաստանի նոյն ժամանակուայ սահմանները,
սակայն կարելի է ասել, ստոյգ հաւանականութեամբ, որ ա-
րևելեան կողմէն Նփրատին էր զպչում, հիւսիսային կողմէն
Սամանթա գետին և Աքկէօլ լճին, արևմտեան կողմէն Գա-
լիքատնոս գետին և միջերկրական ծովուն, որ այն կողմերում
կոչւում էր Հայաստանի ծով : հարաւային կողմէն Սուլթան
Սու և Աէօկ-Սու գետերին : Հռոմկլայ, Այնտապ և Իսսոս
քաղաքները այս կողմի սահմաններուն վրայ էին ընկնում :

Ղևոն մեռնելիս, իրա ժառանգ նշանակեց, Չապէլ կամ

Իզապէլ իր միակ աղջկանը, Կոնսդանդինի խնամապետութեան տակ, որ իր սպարապետն էր և Ատան պայլի : Ռուբեն Ռայմոնդ, Կեոնի մահը լսելով, փորձ փորձեց իրան թագաւոր ճանաչեցնելու, բայց Կոնսդանդին Տարսոնի մէջ զարկաւ նրան և բռնեց բանդ դրաւ և ուր տեղ մեռաւ 1221-ին : Այն ժամանակ Չապէլ թագուհի հռչակուեցաւ, և Միականի Բոհեմունդին Փիլիպպոս որդւոյն հետ ամուսնացաւ, այն պայմանով, որ նա Հայոց կրօնը դաւանի և ըստ սովորութեան Հայոց ապրի և վարուի և ոչինչ կերպով երկրին օրէնքներին չդպչի :

Այս թագուհւոյն ժամանակ, Հայաստանը Իսաւրիան կիսով չափ կորցրուց, որնոր Ալաէտտին Իկոնիոյ Սուլթանն առաւ, սակայն Սելեվկիան պահպանեց, որ իր զլխաւոր տեղն էր, նոյնպէս և մի քանի ուրիշ նահանգներ : Չորս տարուց յետոյ իմացուեցաւ, որ Փիլիպպոս արքունի թագն և տիրութեան անդամանդները գողացել և վերուցելու իր հօրն է զըկել Անտիոք, ուստի գահից ընկաւ և բանդ դրուեցաւ : Բոհեմունդ չկամեցաւ գողցուած բաները յետ տալ և իր որդին ամենից ատուելով 1225-ին բանտին մէջ մեռաւ : Այն ժամանակ Կոնսդանդին կամեցաւ, կաթուղիկոսի և ուրիշ իշխաններու հաւանութիւնը ստանալով, ամուսնացնել Իզապէլն իր Հեթում որդւոյն հետ : Բայց Իզապէլ գաղտնի վերկացաւ Սելեվկիա գնաց իր մայրենի ազգականացը մօտ : Կոնսդանդինի հրաւերքները Իզապէլին մայրաքաղաք բերելու անօգուտ եղան, այնպէս որ ինքը գնաց և զինու զօրութեամբ հրաւիրեց : Նա էլ այն ժամանակ վեր կացաւ ու եկաւ մայրաքաղաք¹ և Հեթումին հետ ամուսնացաւ, որ 1226-ին թագաւոր Հայաստանի հռչակուեցաւ :

Հեթում Ա. 44 տարի Հայաստանի թագը գլուխը կրեց 1226-ից մինչև 1270 : Ալաէտտին Կեոն Բ-ի մահից և Փիլիպպոսի անկարողութենից առիթ գտնելով, Հայաստանից Իսաւրիոյ մի մասն, որ իր երկիրներուն սահմանակից էր, խլել էր և նրա վրայ մի տեսակ իշխանութիւն էր վարում : Բայց Սրանից, ստիպել էր երկրին, որ իրա համար տարուայ մէջ 400

¹ Սմբատ ժամանակակից պատմագիրը, ասում է, որ Իզապէլ Հեթումին հետ ամուսնանալուց յետոյ քաշուեցաւ Սելեվկիա :

նիզակակիր մարդ մատակարարէ : Խաչակիր իշխաններն, որոնք
այն ժամանակ Նշխարում, Անտիոքում, Տրիպոլիում հաստատու
ուել էին, ինչպէս և Նրուսաղէմի թագաւորը, մի մասամբ կոր
ծանուել էին և մի մասամբ էլ հարկատու էին դառել Մահ
մետական տէրութեանց : Բոլոր այս քրիստոնեայ տէրութեանց
մէջ, Հայաստանը միայն ոտքի վրայ էր կանգնած և թշնամի
ներկից էլ շրջապատուած :

Յայտնի է, որ Հեթում պարտաւորուել է կախում ունե
նալ, գէթ մի քանի տարուայ համար, Ալաէտախինից, ինչպէս,
որ իր դրամները ցոյց են տալի : Նրբ փոքր Հայաստանը Հե
թումի ժամանակ խաղաղութիւն և երջանկութիւն էր վա
յելում մի փոքր, մեծն Հայաստան տակնուվրայ ըլիլով Թաթար
ներից, արիւն էր թափում : Հայաստանի շատ բնակիչներ այս
ժամանակներում այս նոր ասպատակների երկաթից և բռնու
թենից փախչելով եկան Ալիլիկէումը հաստատուեցան և Հե
թում մարդասիրութեամբ նրանց ընդունեց : Թաթարները
բոլոր վերին Ասիան նուաճելուց յետոյ, եկան Նիսիոյ Սուլ
թանին հետ էլ կռուեցան : Սուլթանը իր ընտանիքը գալու
Ֆրանսիայից ասպահովացնելու համար Հայաստան դրկեց, ուր
տեղ իրա աստիճանին վայել յարգանքով ընդունուեցաւ : Բա
չու Թաթարներու մեծը յաղթեց Քայասէտտին Քէյ-Խիւսրէվ
Սուլթանին և նրա երկրի կիսից աւելին առաւ Ասորիքումը,
Միջագետումը և Ասպաղոփիումը և այսպէս հարեան դա
ռաւ Հայաստանի թագաւորութեան : Հեթում ուրախ եղաւ
Նիսիոյ Սէլճուդեանց ընկնելուն վրայ : Բաչուին առաջարկեց մի
պաշտպանողական և յարձակողական դաշնակցութիւն անե
լու ընդդէմ Սարակինոսաց : Բաչու ընդունեց այս, բայց այն
պայմանով, որ Սուլթանին ընտանիքն իրան կ'յանձնէ : Հեթում
իր երկիրը պատերազմի չարիքներից պահպանելու համար, ա
կամայից հաւանեցաւ Սուլթանին ընտանիքը նրա յանձնելու
և դաշնադրութիւնն էլ եղաւ :

Անագանդին, Աամգրոնի իշխանը Նիսիոյ Սուլթանից
թելադրուած ասպտամբեցաւ Հեթումի դէմ և նրա գաւառ
ները յափշտակեց, ասպտամբը զսպելու համար, թագաւորը
Տարսոնի բերդէն նորոգել առաւ 1228 թուին, ինչպէս որ

այս քաղաքիս արձանագրութիւնները ցոյց են տալի. որնոր զինարան շինեց : Արքունի զօքերից ներըն լնկնելով Ասողանդին Իկոնիա փախաւ. ուր աեղ մի փոքր յետոյ հետը մի բանակ և Գայասէտտին Բէյ-Խուսրեֆն արած, որու միտքը որչափ որ ապստամբին օղնելն էր, այն չափ էլ Հեթումից վրէժ առնել էր կամենում. բայց Հեթումին զէնքն ու զօրքը այս երկու թըշնամիներին էլ յաղթեց, Սուլթանն այս պատերազմին մեջ իր բանակին ընտիր մասին հետ մեռաւ 1237-ին, Ասողանդին եօթն անգամ զարնուելուց յետոյ, հնազանդեցաւ և ներուղութիւն դտաւ : Հեթում Վեոն Բ-ի քաղաքականութեան համեմատ շարունակ յարաբերութիւններ ունեցաւ Սերուպիոյ արքունեաց հետ : Իմանալով Ֆրանսիոյ թագաւոր Վուզովիկոս Թ-ին Ախպրոս կղզին հասնելն իր իղբօրորդւոյն մօտ¹, շտապեց ու դեսպաններ ղրկեց գալուստը շնորհաւորելու և նրան իր գործակցութիւնն առաջարկեց Սարակինոսներու դէմ անելու պատերազմին :

Թաթարներու տէրութեան օրէցօր մեծանալը Հեթումին միտքը ձգեց, որ այս աղգին հետ մի մշանջնաւօր դաշնակցութիւն անէ : Նախ իր Սմբատ եղբայրը յուղարկեց մեծ խանին մօտ իր յարգանքը մատուցանելու նրան շատ մեծ ընծաներ ղրկելով : Ասում են, որ այս դեսպանութիւնը հետեւանք ունեցաւ այս թագաւորին քրիստոնեայ դառնալը : Մանգոյ խանին Թաթարստանի գահը բարձրանալը Հեթումին առիթ եղաւ անձամբ գնալու նրան իր յարգանքը մատուցանելու և նրա եղբօր հետ եղած դաշնադրութիւնը նորագելու : Մանգոյ խանը շատ պատուով ընդունեց Հեթումին և մի մշանջնական դաշնակցութիւն տրաւ Հայաստանին հետ : Մեծ խանը խօսք էր տալի պաշտպանելու Հայաստանն ու իրան հին սահմաններուն վրայ հաստատելու, յետ դարձնել տալով Սէլձուքեանց յափշտակած երկիրները : Հեթումն էլ իր կողմանէ խօսք էր տալի մի բանակ զօրք մատակարարելու Սերուսաղէմը Սարակինոսների ձեռնից խլելու համար և Թաթարներու թշնամեաց դէմ էլ պատերազմելու : Ազդէտտին, Բ-

¹ Հենրիկոս Ախպրոսի թագաւորը Հեթումի եղբայր Սմբատին աղջկան հետ ամուսնացել էր :

կոնիոյ Սուլթանը որուն այս դաշնակցու թիւնն ահա կատկած էր
 տալի. Հեթումին բացակայութիւնը յարմար ժամանակ համարե-
 լով, նրա երկիրները մտաւ և մի քանի տեղրանք առաւ: Հեթում
 երեք և կէս տարի դուրս մնալուց յետոյ իր երկիրները դար-
 ձաւ և սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել Ազդէտաինից վրէժ-
 առնելու համար: Մի բաժին թաթար զօրք իրա քամակ ու-
 նենալով, Հեթում իր թշնամւոյն երկիրը մտաւ, Սուլթանի
 բանակը ցրուեցաւ և մի քանի քաղաք, որք հն էրմէնէկ կամ
 Վերմանիկոպօլիս կալիկատնոս զեաին վրայ, Բէհէսանի և բոլոր
 Իսաւրիան նորունց Հեթումին ձեռն ընկան: Բէթէնէցիք, ո-
 թոնք այնքան զօրաւոր էին նուաճուեցան: Հեթում նմանա-
 պէս Մունտաս և Մարաշ քաղաքներն էլ առաւ. երկու տարի
 յետոյ Հուլաւոն, որ Ասորւոց երկրումն եղած թաթար զօրքերու
 հրամանատարն էր Հեթումին իր մօտը կանչեց, նա էլ վերկացաւ
 գնաց Արևսիս 40,000 հեաւակ և 12,000 ձիաւոր զօրք հետն
 առած Երուսաղէմն առնելու: Աղեմես Ա. այն ժամանակ նրան
 մի յորդորական նամակ գրեց այս ձեռնարկու թիւնը դուրս տա-
 նելու: Հուլաւոն և Հեթում մը նախ Մէլէք-Նազար, Բերիոյ Սուլ-
 թանին գէմ գնացին: Այս քաղաքը յարձակմամբ առնուե-
 ցաւ և Սուլթանը, մի կատարեալ պարտութիւն կրելուց յետոյ
 գերի ընկաւ և ընտանիքովը Պարսկաստան դրկուեցաւ: Նր երկիրը
 երկու յաղթողներու մէջ բաժանուեցաւ: Անախք քաղաքը պա-
 շարումից նեղացած ըլիլով՝ Հեթումից օգնու թիւն խնդրեց,
 թշնամին յետ մղուեցաւ և քրիստոնէից ապահովութիւնը
 հաստատուեցաւ: Նրբ Հուլաւոն և Հեթում պատրաստուում
 էին գնալու և սուրբ քաղաքի քրիստոնէայիներն էլ ազատելու
 1259-ին, բանակը լուր հասաւ թէ Մանգոյ խանը մեռել է,
 և թէ Հուլաւոն պէտք է, որ թաթարստան դառնայ իր բոլոր
 զօրքովը: Հուլաւոն գնալիս Ասորիքի պատերազմին համար միայն
 20,000 զօրք թողուց իր Արաղա որդւոյն հրամանատարու-
 թեան տակ:

Փնդուխտար Նգիպտացւոց (Մամլուք) Սուլթանը, Հուլաւոնին
 այսպէս շտապով քաշուելուց քաջալիրուելով Ասորւոց երկիրը
 մտաւ. Արաղային յաղթեց և շատ քաղաքներու էլ տիրեց. նը-
 մանապէս և 1268-ին արևմտեան քրիստոնէայիների ձեռնից Ան-

տիտքն էլ առաւ : Սմբուժ Նզխատացի զօրապետը Հեթումի բա-
 ցակայութենից շահուելով, որ իր զօրքերովը թաթարստան էր
 գնացել այն տեղի խառնութիւնները զսպելու, Հայաստանին
 վրայ ընկաւ . Վեոն և Թորոս Հեթումի որդիքը շտապով զօրք
 ժողովեցին իրանց հայրենիքը պաշտպանելու, բայց կռվին խառ-
 նուած ժամանակը Թորոս շատ նետերու հարուածքից վերա-
 ւորուած փառաւորապէս պատերազմի դաշտին վրայ ընկաւ
 և Վեոնն էլ գերի բռնուեցաւ : Աիս, Հայաստանի մայրաքա-
 ղաքը Նզխատացիք առին և կրակի տուին : Նկեղեցիները, պա-
 լատները, և հրապարակական շէնքերը և մինչև անգամ թա-
 գաւորներու գերեզմանները պղծուեցան և կործանուեցան և
 բոլոր դաշտային և ծովեզերեայ քաղաքները մինչև Աորիկոս և
 ամուր քաղաքներից զատ, ամենքն էլ աւարի առնուեցան : Ն-
 զխտացիք այս սոսկալի պատերազմից յետոյ անբաւ աւար
 առած և հազարաւոր գերի տարած, որոնց մէջն էր և Վեոն
 թագաւորի անդրանիկ որդին, քաշուեցան գնացին : Հեթում
 վերջապէս իմանալով այս թշուառութիւնները իր երկիրնե-
 րին օղնելու դիմեց, բայց ինչ օգուտ որ շատ ուշ էր : Թըշ-
 նամին արդէն հեռացել էր : Հեթում այս փորձանքին համ-
 բերեց և խոնարհարար հաշտութիւն արաւ Սուլթանին հետ
 որ յետ դարձուց Վեոնը միւս գերիներու հետ միասին և նրանց
 փոխարէն ստացաւ Սանկոլատար իր բարեկամը և Բերիա քաղ-
 ղաքը . խաղաղութիւնը կամ թէ զինադարարումն այսպէս հաս-
 տատուեցաւ Հայաստանի և Նզխատոսի միջ :

Մի տարի յետոյ, Հեթում հասակն առած լինելով և այս
 աշխարհից էլ զղուած, Վեոնին յանձնեց իր թագաւորութեան
 բեռը ու ինքը գնաց մի վանք քաշուեցաւ կրօնաւոր եղաւ
 Մակար անուէով : Ար մահն այնքան խորին արամալութիւն պատ-
 ճառեց Վեոնին, որ շատ վտանգաւոր կերպով հիւանդացաւ,
 Հայաստանի գաւառներից պատգամաւորներ, Ասորեոց երկրի
 թաթար զօրքերու սպարապետից և Նզխատոսի Սուլթանից եկան
 այցելութիւն արին վեհափառ հիւանդին : Վեոն երեք ամսուց
 յետոյ առողջանալով կառավարութեան սանձը ձեռին առաւ
 և 1271 թուին թագաւոր օծուեցաւ Տարսնումը Վեոն Գ.
 անուէով : Արա թագաւորութիւնը 19 տարի տեւեց : Ամենա-

գեղեցիկ առաքինու թիւններ ուսման սէր ողորմած ու թիւն պարեպաշտու թիւն և իր հպատակներու բարեկեցութեան համար ունեցած խնամքն ու հոգսը նրա միջումը փայլում էին: Շատ հիւանդանոցներ և ուսումնարաններ շինեց իր ազգը լուսաւորելու համար, հազարաւոր քաջ ձեռք ունեցողներ վարձուեցան տէրութեան ծախքով հազուագիւտ ձեռագիրները օրինակելու, ինչպէս պատմական, մատիւմատիքական, իմաստասիրական, աստղաբաշխական և վարդապետական: Աւոն գլխաւորապէս սուրբ Գիրքը օրինակել տուաւ հասարակաց կրթութիւնը հեշտացնելու համար: Այս ժամանակից է սկսում Հայոց անհամար ձեռագիրները, որոնք այսօր Եջմիածնի, Աննեակու սուրբ Ղազարու, Փարիզու և Լօնդոնի և այլ գրքատները զարդարում են, որոնց մեծ մասը նրա թագաւորութեան թուականներն կրում իրանց վրայ:

Աւոն իր գահը բարձրանալու օրը՝ տէրութեան դէմ յանցաւոր եղողներուն ընդհանուր թողութիւն տալով՝ նշանաւոր արաւ: Հետեւեալ տարին իրա դէմ պատրաստուած մի դաւակցութիւն գտաւ, որուն անողներն էին իր ազգականներն ու մի քանի պարոններ: Այս դաւաճանութեան գլխաւորները բռնուեցան, դատապարտուեցան, և ներուեցան, բայց իրանց զղեակները, որոնց մէջ հաւաքուել էին, յարքունիս գրամեցան:

Փնդուխտար, Եգիպտոսի Սուլթանը այս դաւաճանութեան տեղեակ ըլելով, թուրքմէներու խմբերով իր բանակը զօրացուց, խաղաղութիւնը աւրեց և նորունց մի արշաւանք անել սկսաւ Հայաստանի վրայ: Աւոն իր պարոններից երեսի վրայ թողած և անկարող յարձակողին դէմ դնելու, Տորոս լեռներու մէջ քաշուեցաւ: Թշնամին երկիրն առանց պաշտպանողի դանելով, համարձակ ներս մտաւ, շատ քաղաքներ և գիւղեր, որոնք զուրկ էին բերդերից և ամրոցներից առնուեցան և կործանուեցան: Սիս քաջութեամբ պաշտպանեց իրան և յետ մղեց Մամլուքներին, բայց Տարսանը, որ այն ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, լիքն բնակիչներով և հոյակապ շէնքերով առնուեցաւ և աւարի տուուեցաւ, 20,000 քրիստոնեայից աւելի յարձակողին երկաթին տակ ընկան և 10,000 էլ գերի տարուեցան: Թշնամին քաշուելուց յետոյ, Աւոն լեռ-

ներից իջաւ 1275-ին և տրտու՛մ ախար աղղին մէջ երեւեցաւ, իր գանձերը բաց արաւ և առատ առատ սղորմու թիւն բաշխեց, քաղաքներն ու դիւղերը և բոլոր կործանուած տեղերը նորունց շինել տուաւ :

Նորունց բաղդի հարուածներն եկան առաքինի թագաւորին դիւին խփեցին, նախ իր մի տղան յետոյ մի աղջիկը մահն յափշտակեց տարաւ, ժանտախան էլ վրայ հասաւ և հասարակաց ցաւն աւելացրուց և սոփն էլ, որ միշտ ետեւից կգայ, ամէն տեղ սոսկալի աւեր և կոտորած սփռեց: Վեոն այսչափ ձախորդութեանց տակ ընկնելով, անասան մնաց և համբերից խոնարհաբար նախախնամութեան կամքը տանելու :

Մամլուքը, (Եգիպտացւոց Սուլթանը) իր առաջին արշաւանքի յաջողութենից քաջալերուելով մի երկրորդ անգամ էլ անելու փորձ փորձեց 1277-ին : Բայց այս անգամ յաղթուեցաւ և իր յանդգնութիւնը իր կեանքով վճարեց, հազիւ հազ Եգիպտական բանակը Հայաստանի սահմանից անց էջ կացել, որ Վեոն իր ծերունի սպարապետ Սմբատին հետ միասին նրա ճանապարհը ամէն կողմէն կտրեց : Եգիպտացիք սարերու կիրճերումը բռնուած, Աղէքսանդրիոյ խորշի մօտերը շարաչար կոտորուեցան : Սուլթանը վազեց եկաւ իր բանակին օգնութիւն հասնելու, տեսաւ որ ցիրուցան են եղել, հաւաքեց և պատերազմելու յառաջ քշեց, բայց ինքն էլ ծանր կերպով վիրաւորուելով Քամասկոս գնաց, ուր աեղ և շուտով էլ մեռաւ, իր բանակը ցիր ու ցան եղաւ և փախաւ : Աբաղա Հուլաոնի որդին, որ Ասորւոց երկիրն էր կառավարում մարդ զրկեց Վեոնին իր յաղթանակը շնորհաւորելու և մի և նոյն ժամանակ Միջագետքի և նրա չորս կողմն եղած երկիրներուն իշխանութիւնն էլ նրան յանձնեց, բայց Վեոն մերժեց, այն դժուարութեանց համար, որ կարող էր ունենալ մի այնպիսի ընդարձակ երկիր կառավարելու մը, այնչափ թշնամեաց մէջ :

Վեոն, Մամլուքներին յաղթելուց յետոյ, իր զէնքը ընդդէմ Բկոնիոյ Սուլթանին դարձուց, որ Եգիպտացւոց յարձակման ժամանակ եկել և Հայաստանի հիւսիսային մի քանի գաւառները զրաւել էր, Վեոն նրա վրայ մի փառաւոր յաղթութիւն տարաւ և ստիպեցրուց նրան 1278-ին իր երկիր-

ներուն շաանախատատու մի խաղաղութիւն ստորագրել : Այս
կրկնակի յաղթութիւնը Հայաստանի համար մի կատարեալ
հանդարտութիւն տուաւ և իր սահմանները ապահովացրեց,
բայց երկար ժամանակ կարող չեղաւ վայելել : 1282-ին Քա-
թարներու և Նզխատացւոց մէջ ծագած կռիւը նորէն Ղևո-
նին գէնքի հրաւիրեց : Ապաղա-խանն ոտքի վրայ դրաւ 30,000
զօրք Մանգոյ-Քիմուրի հրամանատարութեան ներքեւ, որ իր եղ-
բայրն էր, Ղևոն գնաց նրա հետ միանալու իր բանակն էլ միասին
գնացին մինչև Համսի կողմերը հասան առանց, մի արդելքի
պատահելու : Մամլուքները Համս քաղաքը պաշարել էին, դաշ-
տին մէջ այս քաղաքին զիմացը գանուում էր Սոյֆէտտինե-
ալ-Ալֆի Նզխատասի Սուլթանը իրա ամբողջ բանակովն որ կար-
գով ճակատ էր կազմել : Մանգոյ-Քիմուր իր բանակը հե-
տևեալ կերպով պատրաստեց : Նրա համար բանակին մէջ տեղի
հրամանատարութիւնն արաւ, Հայաստանի թագաւորը աջ թե-
ւին հրամանատարութիւնը, և Ալմախ զօրապետն էլ ձախ թե-
ւին : Նրք պատերազմի նշանը տուուեցաւ, Ալմախ և Ղևոն թըշ-
նամուոյն երկու թևերը խորտակեցին, վեր խփեցին ու փախց-
րին, և նրա քամակից ընկան, ասում է Յովհաննէս Հերոլտոս, մի
քանի մղան : Մանգոյ-Քիմուր, նոյն պատմագրին պատմածին նա-
յելով, թէ Սուլթանի ոսկովը հրաւրուեցած ըլելով և թէ ահից
սարսափած, նախ շատ անարիութեամբ պատերազմեցաւ և
յետոյ բոլորովին քաշուեցաւ : Ալֆի, որ արդէն յուսակաուր
էր եղել և կարծում էր թէ պատերազմ կորցրուց, հողի ա-
րաւ և յետ դարձաւ : Մանգոյ-Քիմուր Նիրաաից անց կա-
ցաւ, Ղևոն և Ալմախ երբ թշնամին վանելուցը յետ դարձան
տեսան, որ պատերազմ դաշտն երեսի վրայ է թողել իրանց սպա-
րապետը և գնացել է, ուստի իրանք էլ յետ քաշուեցան :
Համս քաղաքը, որ մինչև այն ժամանակ իր Հայ իշխանի քա-
ջութեամբը պաշտպանուում էր, անձնատուր եղաւ : Ղևոն ու-
րիշ մի քանի տեղեր էլ կորցրուց, և եղած տեղումը նեղու-
թիւն կրելուն համար Հայաստան մտաւ, բաւականին զգալի
կորուստներ անելուց յետոյ : Այս հարուածից յետոյ, Ղևոն
էլի հանդարտութեամբ եօթը տարի թագաւորեց և 1289-ին
մեռաւ, որու վրայ իր հպատակները շատ ցաւեցան :

Աւան Գ-ի ժամանակ, և արդէն իր նախորդներու ժամանակն էլ, Հայոց վաճառականութիւնը մի նշանաւոր զարգացում էր արած, մանաւանդ Հնդկաց և Յւրոպացւոց հետ և Յգիստոսը, խաչակիրներու սկսելուց հետէ, արեւմտեան քրիստոնեայններու համար փակուած էր, նրա համար Գենովացիք և Վենետիկցիք իրանց վաճառականական տները Հայաստանումն էին հաստատել միջերկրական ծովու ափանց վրայ, և Այասկամ Այսցցո Աղէքսանդրէդայի խորշումը, Իսոսի կշտին, միջին դարու ամենամեծ վաճառաշահ քաղաքներից մինն եղաւ : Այս քաղաքն իր համբաւն երկու դարու շափ պահեց, 1150 ից մինչև 1350 : Սանուդօ, Բէկոլէթթի և Մարքորոլոն նմանապէս այս քաղաքի մասին խօսում են : Հայ վաճառականները Հնդկաստանից ապրանքներ էին բերել ապէ Պասրա, որ Տիգրիս գետին բերանու մն է, և այն տեղաց այս գետին վրայով մինչև Բաղդաատ էին գնում և այս քաղաքից Այաս էին դրկում, բայց թանկապին ապրանքները, Պարսկաստանից, Հայաստանից անցկացնելով այս տեղ էին հասացնում : Այս վերջին ճանաչարհն աւելի հեռաւոր է երևում, սակայն աւելի, ապահովն է : Այն անհամար վաճառականական դաշնադրութենից որ հայաստան արել էր Արագոնի, Սիկիլիոյ թագաւորներուն Վենետիկու և Գենովայի հասարակապետութեանց հետ, պատմութեան մէջ միմիայն մէկ հատ է պահպանուել, որնոր Գենովացւոց անշափ արտոնութիւններ է ապել : Աւան այս հրովարտակումը «թագաւոր ամենայն Հայոց» տիտղոսն է կրում որնոր իր նախորդներից մի քանիսն էլ կրել էին :

Հետեւում Բ. Աւանի անգրանիկ որդին, իրա տեղն անցկացաւ : Այս տարօրինակ մարդը, որուն բնութիւնը զրկել էր առողջ մտքից և հաստատուն կամքից, 16 տարուայ միջոցումը երեք անգամ զահից վար իջաւ կրօնաւորի խարազն հագնելու համար և երեք անգամ էլ թողուց խարազն թագաւորական ծիրանիով ծածկուելու համար : Սրա համար է անշուշտ, որ իր թագաւորութիւնը ուրիշ բաներ մեր յառաջ չըդուրս հանում, բայց միայն հետզհետէ եղած բանսարկութեանց սպանութեանց և քաղաքական և կրօնական խռովութեանց մի տեսարան, որոնց մէջ և ինքն իր կեանքը կորցրոց : Մա-

Լէք-ալ-ԱշոէՔ-Սալահէ, տաին Նգխարտոսի Սուլթանը, արդէն Պա-
ղեստինու Ասորուոյ երկրին և Անտիոքին տէր եղած, էլ ուրիշ
բան չէր մտածում, այլ միայն Հայաստանին էլ տիրապետել,
որնոր միակ քրիստոնեայ տէրութիւնն էր այս աշխարհներում
սպրող: Հեթում իրան սպառնացող վտանգը տեսնելով, մի և
նոյն ժամանակ Նիկողայոս Գ. Հսովմայիցուոց քահանայապետին
և Քաթարաց խանին դիմեց օգնութիւն խնդրելու: Իսկ իր
ունեցած զօրքերը վտանգաւոր տեղերում դրկեց: Սուլթանը
1292-ին Հռոմկլայն պաշարեց, ուր տեղ էր կաթուղեկոսի
բնակարանը, Հռոմկլայ երկար դիմանալուց յետոյ լճնամուտին
ձեռքն ընկաւ: Բնակիչներուն մեծ մասը տնդութ Մամիուքի
երկաթովը սպանուեցաւ, մնացածը Ստեփաննոս կաթուղեկո-
սին հետ Նգխարտոս գերի տարուեցաւ: Նիկողայոս (պապը) ան-
կարող ըլելով Հայոց օգնութիւն հասնելու, նրանց դեսպան-
ները Ֆրանսիա յուղարկեց Փիլիպպոս Դեղեցիկի ձեռնառու-
թիւնը խնդրելու, բայց դեսպաններն ունայն խոստմունքներով
յետ դարձան: Հեթումայն ժամանակ հարկադրուեցաւ Սուլ-
թանին հետ մի ամօթալի խաղաղութիւն կամ դինադադա-
րում անել, նրան մի քանի դաւառներով շատ ամուր տեղեր
տալով: Մի փոքր յետոյ թագաւորը կառավարութիւնը իր
եղբօրը Թորոսին յանձնեց և ինքը գնաց մի վանքի մէջ քաշ-
ուեցաւ, երկու տարուց յետոյ Թորոսն էլ նոյնպէս արաւ, Հե-
թումն էլ էլի աշխարհիս երեսին երևեցաւ դահը բազմելու
համար: Յետոյ վերկացաւ գնաց Քաթարներու մայրաքաղաքը
և նրանց Խաղան խանին հետ նորունց դաշնակցութիւնը նո-
րողեց: Հայաստան դառնալիս իր քոյրը Մարիամը կնուծեան
տուաւ Յունաց կայսր Անդրոնիկոս Բ-ի որդւոյն Միքայէլին և
իր միւս քոյրը Իսարէլը, Ախպրոսի թագաւորի եղբօրը, 1296-ին
նորունց հրաժարեցաւ թագաւորութենից և իր դահը տուաւ
իր երրորդ եղբօրը Սմբատին ու ինքը Թորոսի հետ միասին
Աոսդանդնուպօլիս գնաց իր քրոջն այցելութիւն: Իր ճանա-
պարհորդութեան դարձին Հայաստանից դուրս հանեցին իրան
ուստի և նա նախ Աոսդանդնուպօլիս և յետոյ Խաղան խա-
նին մօտ դարձաւ օգնութիւն խնդրելու: Բայց Թորոսի հետ
լռանուելով Սմբատին ձեռքն ընկաւ, որուն աչքերը հանել

տու աւ և Թորոսին էլ սպաննեց : Առաջանդին, Հեթումի չոր-
 րորդ եղբայրը ականատես ըլելով այս անգութ գործքին, բա-
 նակը Սմբատին դէմ ապստամբեցուց և բռնադատեց նրան գահից
 իջնելու, որու վրայ ինքը նստաւ : Յետոյ Հեթումին էլ աղա-
 տեց : Հեթումը, զԱլարք սրբոց, պատմութեան ասածին նա-
 յելով, հրաշքով աչքի լոյսը գանելով՝ երրորդ անգամ գահը
 նստաւ և իր եղբայրները, Սմբատին ու Առաջանդին բռնել տուաւ
 և Առաջանդնու պօլիս զրկել տուաւ խնդրելով կայսերից, որ նը-
 րանց այն տեղ պահէ : Այս ժամանակից, Հեթում բացար-
 ձակ տէր լինելով Հայաստանին իր աւերակ երկիրները նորո-
 գելու հետամուտ եղաւ, զօրք հաւաքեց և Դամասկոսի է-
 միրին դէմ գնաց, որ արդէն իր սահմաններուն էր մօտենում :
 Մի լերան կիրճը բռնեց և այն տեղ էմիրին վրայ յարձակելով
 նրա շատ մարդիկը սպանեց և իրան էլ զերի բռնեց իրան-
 ներով և վեր առաւ Խազան խանին զրկեց : Խազան խանն էլ
 ելիու անգամ փորձ փորձեց Հեթումի գործակցութեամբը
 Ասորուց և Պաղեստինու երկիրները Մալէքնազարի լուծից ա-
 զառել, բայց ամէն անգամումն էլ ստիպուեցաւ իր դիտաւո-
 րութենից ետ կենալ և գնալ իր յատուկ երկիրը պաշտպա-
 նել իր ազգականներից մէկին դէմ, Բայդօն անուն, որ իրա գէմն
 էր վեր կենում միշտ : Աերջին անգամ Քաթարստան մեկնե-
 լիս, իր խորհուրդը առաջ տանելու հողսը իր Գսթլուզ սպա-
 րապետին յանձնեց, սա առաջին անգամ մի քանի յաղթու-
 թ իսններ արաւ թշնամեոյն վրայ, բայց յետոյ ստիպուեցաւ
 Ափրատից դէսը անցկենալ մի շատ մարդիկ կորցնելուց յետոյ :
 Գժրադգութիւնն իր վերջին ծայրը հասնելու համար, Խազան
 խանն էլ մեռաւ 1302-ին, Աարպազանդ նրա յաջորդը մահ-
 մետական եղաւ և Հայաստանին էլ թշնամի : Քաթարաց բա-
 նակը իր հին գաշնակիցներու դէմ դարձաւ և երկրին ճա-
 նապարհներն ու գիրքը յաւ ճանաչելով ամբողջ մի տարի տակն
 ու վրայ արաւ :

Այս դէպքերու ժամանակ, Հեթում կամ համոզմամբ
 կամ կեղծաւորութեամբ իրա մի քանի պաշտպանացը հետ
 Հռովմէական եկեղեցին ընդունեց, և անկարող լինելով իր
 ազգին բարոյական և նիւթական զօրութիւնը միացնելու և ի

դործ գնելու իր գահին պաշտպանութեանը համար, կարծեց որ ժամանակը եկել է Հռովմայեցւոց քահանայապետին իր կողմը շահելու, նա, որ իր յատուկ օգուտները պաշտպանելու մը Հեթումից աւելի բարեբաղդ չէր: Սարակինոսներն ու թիւրք մէնները Թաթարների օրինակից սիրտ առած, սկսան իրանք էլ արշաւել և ամբողջ քաղաքներ ու գաւառներ աւերակ դարձնել: Հեթում երկար ժամանակ անզգայութեան մէջ ընկղմած մնալով, վերջապէս զէնքը ձեռքին առաւ և իստի կողմերը նրանց հանդիպելով, նրանց 14,000 մարդով բաղկացած բանակը ցրուեց, որոնցից 6700 հոգին մեռան և դերի բռնուեցան: Այս յաղթանակին համբաւը մի փոքր ժամանակ այս ասպատակներու ամբար կանգնեցուց և Հայաստան այնուհետև մի հանդստութիւն վայելելու յոյս ունեցաւ:

Հեթում, 1305 թուին, երրորդ անգամ գահից վար իջանելով, նրա վրայ բաղմեցուց իր Թորոս եղբորը որդին Աւոնը:

Աւոն Գ. իր հօրեղբորը շախիւից գնաց, իր թագաւոր օծուելուց անմիջապէս յետոյ, Աղիմէս Ա-ին դեսպաններ յուղարկեց, որոնք ունայն խոստմունքներով յետ դարձան, ինչպէս յառաջ: Սուրբ հայրը (այսինքն պապը) տեսնելով Հայաստանի ողորմելի վիճակը, որուն մէջ Հեթում Բ-ի և Աւոն Գ-ի անկարողութիւնն ու տղիտութիւնը գլորեցին, պահանջում էր, ոչ թէ միայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյն պարզ և յայտնի հազանդութիւնը, այլ նաև բուն թագաւորին իրան հպատակ ճանաչելը սուրբ գահին:

Հայաստանեայց եկեղեցին իր սկզբիցը անկախ էր եղել և ամենևին մի հաղորդակցութիւն չէր ունեցել Հռովմայական եկեղեցւոյն հետ: Բայց Հայաստանի արքունեաց խաչակիրներից հետէ Ախպրոսի, Անտիոքի, Աղեօիոյ, Սիկիլիոյ և Մաճառաստանի վրայ տիրող ցեղերուն հետ խնամութիւններ անելը, նոյնպէս և զինուորական դաղթականների հաստատուելը, ինչպէս Տաճարականաց և Ապնջականաց, Հայոց աղգին և Հռովմայական եկեղեցւոյն մէջ մերձաւորութիւններ էր յառաջ բերել: Զորեքտասաներորդ դարումը գունուեցան մի քանի աշխարհական կամ եկեղեցական Հայեր, որոնք երկու եկեղեցիները միացրնելու համար ունեցած փախաքնին յայտնեցին, մանաւանդ

այն ժամանակ, երբ հայկական թագաւորութիւնը մահանա-
տական տէրութիւններէից պաշարուած շատ տկարացել էր և

չէր կարողել իր յատուկ զօրութեամբն իրան պաշտպանել :
Հռովմայի երկրորդ, երրորդ ժողովքը, 1178-ին և 1179-ին,
հետեանք էր ունեցել Հայոց և Յունաց եկեղեցեայց միջ, եթէ ոչ
խկութեամբ գէթ անուսով մի միութիւն : Ստոյ հինգերորդ
ժողովքը 1307-ին, վեցերորդը 1309-ին, եօթներորդը 1312 ին,
ութներորդը 1361-ին, նմանապէս Ատանայի ժողովքն էլ 1316-ին
աշխատեցան Հռովմէական և Հայաստանեայց եկեղեցւոյն միա-
ւորութիւնը գլուխ տանել : Բայց Հռովմայ քահանայա-
պետը, ինչպէս որ ասած է մի երևելի հեղինակ¹, շաւելի երկ-
րին հետ էր զբաղած, քան թէ երկնի և եկեղեցին թողել
էր պատերազմի դաշտին միջ բնակելու համար, ոչ վէճ, ոչ
խնդիր և ոչ քննութիւն էր մտիկ անում, այլ պահանջում
էր, որ Հայոց եկեղեցին յայտնի և պարզ հնազանդութիւն
տնի և բոլորովին վերանորոգուի քաթուղիքական եկեղեցիից
օրինակուելով :

Որչափ արտաքին վտանգները սպառնում էին Հայոց թա-
գաւորութիւնը կործանելու, այնչափ էլ սուրբ հայրը (պապը)
իր պահանջմունքներն աւելացնում էր : Այս փառասիրութիւնն
եղաւ գլխաւոր պատճառ, որ ամէն խաղաղութեան և հաշ-
տութեան փորձերը ոչինչ հետեանք չունեցան :

Վեոն Գ. և Հեթում, առաջին զոհերն եղան իրանց յի-
մար հաւատուրացութեան : Միութեան կուսակիցները 1307-ին
սկզբումը մի ժողով արին ու որոշեցին Հայոց ծէսերը փոփո-
խել : Սրա համար մի անբաւականութիւն ծագեցաւ և յետոյ
մի ապստամբութիւն, որով բոլոր ազգը ոտքի վրայ կանգնե-
ցաւ : Պիլարկու խանը, որ այն ժամանակներումը Հայաստանումն
էր գտնուում, այս անկարգութեանց վերջ տալու համար,
սպանել տուաւ, մի ոչինչ պատճառի համար երկու թագա-
ւորներն ու խնամապետն էլ իրաններու հետ միասին :

Օշին իր եղբօրը Վեոնին մահն իմանալով, 1308-ին կա-
ռավարութեան սանձը ձեռին առաւ և Պիլարկուն դուրս քը-
շեց, որ մի քանի ժամանակից յետոյ սպանուեցաւ : Օշին ջա-

¹ Գոմս-Սէկիւր, Արեւելեան կայսրութեան պատմութիւն, երես 502.

նադրութեամբ սկսաւ կրօնական խնդիրներով զօրոյժած տէ-
րութեանը մէջ կարգ և կանոն հաստատելու զբաղել: Ախպ-
րոսում պատահած խռովութեան մէջ, որնոր տեղի ունեցաւ
Հենրիկոս թագաւորին և նրա եղբօր Ամորիին մէջ, երևում է,
որ Օշին երկրորդին կողմը բռնեց, որ իր քեռայրն էր: Հեն-
րիկոս, որ այս խռովութեանց ժամանակ Հայաստան էր քաշ-
ուել, մի տարուց յետոյ Ախպրոս կղզին դարձաւ և դահր նրս-
տաւ: Այն ժամանակ Օշինի և Հենրիկոսի մէջ մի թշնամու-
թիւն սկսաւ, որնոր շատ տարիներ տևեց: Աղեմէս Յ. և Յով-
հաննէս ԻԲ. իրանց ազդեցութիւնն ի գործ դրին նրա մէջ մի
զինադադարում անել տալու համար: Յիտոյ Գեւորտացւոց միջ-
նորդութեամբ խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ: Օշին մի կող-
մանէ պատերազմից նեղացած, որնոր ընդգէմ Ախպրոսի բաց էր
արել, միւս կողմանէ Մալուքների ահարկու պատրաստու-
թիւններից սարսափած, որոնց միտքն իր տէրութիւնը գրա-
ւել էր, երկու անգամ, մինը 1314-ին և միւսը 1315-ին դես-
պաններ ուղարկեց Ֆրանսիա Փիլիպպոս Աալուային առաջը
դնելու արևելեան քրիստոնէից վիճակը և նրա օգնութիւնը
խնդրելու: Բայց Ֆրանսիան Ֆլանտրիոյ հետ պատերազմով զբա-
ղած՝ ամենևին մի օգնութիւն կարող չեղաւ անել: Օշին ան-
օգնական մնալով՝ միմիայն իր զօրութեամբ ինչպէս որ կարող
եղաւ իրան պաշտպանեց ու 1320-ին մեռաւ:

Օշինի իր տէրութեան մէջ շինել տուած անհամար բեր-
դերուն և եկեղեցիներուն մէջ, Տարսոնիներ ամէնից երևելին է
երևում ըլնի: Այս քաղաքիս պարիսպները, որոնք արքայազն
իշխան Աոնսդանդին սկսաւ շինել, Օշինի ձեռքով աւարտ-
ուեցան 1320-ին իր թագաւորութեան վերջին տարին, ինչ-
պէս որ այս քաղաքիս մի եկեղեցումը պահպանուած արձա-
նագրութիւնը ցոյց է տալի: Օշին այս տեղ մի եկեղեցի էլ շի-
նել տուաւ, որնոր մահմետականաց տիրապետութեան ժա-
մանակ մզկիթ դառաւ և որնոր այսօր կոչուում է, շիւխէ
Ջամի, որ նշանակում է եկեղեցի-մզկիթ:

Առն Յ. Օշինի որդին, Օշին իշխանի խնամապետութեամբ
գահն անցկացաւ դեռ 10 տարեկան: Իր 21 տարուայ թա-
գաւորութիւնը ուրիշ բան չհանել մեր առաջը, բայց միայն

մօլորու թեանց, անկարողու թեան, անգթու թեան և անքաղաքազէտ գործքերու մի խառնիխառն տեսարան : Հայաստան, որ արդէն իր նախորդներու ժամանակ բուն Ալլիկիոյ սահմաններում էր անփոփուել և մինչև իր հիմունքներումն անգամ սարսուել գորդուել էր, Նևոն Յ-ի ժամանակ դէպի կործանու մն էր դիմում արագ արագ քայլելով : Մալէք-Նազարի (Նզիպտոսի Սուլթանի) տէրութիւնը, այս ժամանակու մն տարածուում էր Նեղոսի եղերքներից մինչև պարսկական ծովը, իր մէջ բովանդակելով Միջագետքը, Ասորեոց երկիրը և Պաղեստինը՝ արևելքի բոլոր քրիստոնեայ երկիրները այսպէս նրա լուծին տակն էին գանուում, բացի Հայաստանն ու Ալուրոս կղզին, որոնք միտքը դրաւ, որ նուաճէ : Աւելի լաւ հասնելու համար իր նպատակին, մի դաշնադրութեամբ թիմուրթաշին և Արամանին հետ կապուեցաւ, որոնց մէկը թաթարներու մեծն էր և միւսն էլ թուրքմէններու, և իկոնիում էին իշխում, որնոր թաթարներն էին նուաճել, Կապադովկիում և Նփրաս դեպին մերձակայ գաւառներում :

Այս դաշնակցութեան նպատակն էր Ալլիկիոյից քրիստոնէից տիրապետութիւնը ջնջել, որոնց վերջին ապաստարանն էր, և այս կերպով վերացնել այն տեղաց արևմտեան քրիստոնեայներու Նրուսաղէմի տիրելու յոյսը : Այսպէս է մեզ ցոյց տալի Յովհաննէս ԻԲ-ի հրովարտակը : Ուստի Հայաստան այն զոհն էր, որնոր պէտք է մորթուեր քրիստոնէութեան համար : Արևմտեան քրիստոնէից Հայաստանը պաշտպանելու համար նորէն պատրաստած խաչահրութեան համբաւը՝ առիթ տուաւ դաշնակիցներին շտապով իրանց ձեռնարկութիւնը ի գործ դնելու : Թիմուրթաշ 30,000 ձիաւորով մի յարձակում արաւ Հայաստանին վրայ և 25 օր շարունակ հուր և մահ սփռեց ամէն տեղ : Փառաւոր քաղաքներ քարուքանդ եղան, աւարի առնուեցան և կրակի տուռեցան, դաշտերն ու այգիները աւերեցան և նուիրական տեղերը պղծուեցան և հազարաւոր մատաղ տղաքներ էլ և աղջիկներ էլ դերի տարուեցան : Մի փոքր յետոյ Արաման մտաւ Հայաստան և ըստ օրինակին թաթարաց աւերն ու քանդումը շարունակեց : Հազիւ թէ Արաման աւարով բեռնաւորած Հայաստան թողիլ դուրս էր

գալի. Նգիպտացւոց քանակը մտաւ Հայաստան ե վերջին հար-
 ուածը տուաւ ամէն բան քանդելով ե. կործանելով: Նգիպ-
 տացւոց Աիլիկէումն արած աւերը, քանդն ու կոտորածը, այն
 աստիճան սոսկալի եղաւ, որ Հայաստանի դաշտերն ու բլուր-
 ները մի ահրեւի անապատ դարձան ե կրակի տուած քա-
 դաքներուն մուխը իմաց արաւ արեւմտեան քրիստոնէից մահ-
 մետականութեան յաղթանակը արեւելեան քրիստոնէութեան
 վրայ: Նգիպտացիք դաշտային Հայաստանը քարուքանդ ա-
 նելուց յետոյ եկան ե Այասի առաջը բանակը դրին, որ մի-
 ջին դարու Տիւրոսն էր: Այս մինչե վերջին շունչը դիմա-
 ցաւ, յաղթողն զայրացած իր կորցրած անհամար մարդոցը
 համար այս քաղաքը պաշարելիս, բոլոր բնակիչքը մեռնելու
 կամ գերի տանելու դատապարտեց: մի մասը Աիպրոս կղզին փա-
 խաւ թաղաւորի քրիստոնէից օգնութեան համար զրկած նա-
 ւերովը, միւսն էլ գնաց Աորիկոս¹ ապաստանեցաւ: Հայոց ե-
 րիտասարդները, տեսնելով իրանց ողորմելի թաղաւորին, որ
 այս վերջին վայրկեաններումն էլ կրօնական խնդիրներու հետ
 է ըլնում ե իրանց իշխաններն էլ երկպառակութեանց մէջ
 ընկած են, գնդեր կազմեցին իրանց բոյնն ու կրօնը պաշտպանելու
 համար: Այս գնդերից առաջինն, որ 600 կարիչ պատերազ-
 մողներով էր կազմուած, թշնամեոյն վրայ յարձակեցաւ, որ
 Այասից աւար ե գերի վերցուցած Պիրամոս գետին ամանց
 վրայ կանգ էր առել ե հանդարտութեամբ իր յաղթա-
 նակն էր վայելում: Այս գունդը երեք անգամ յետ մըղ-
 ուելով երեք անգամ էլի նորունց յարձակեցաւ նրանց վը-
 րայ ե այնպէս մեծ կոտորած սփռեց, որ թշնամին օտնահոխ
 եղաւ ե Հայաստանից դուրս վանուեցաւ 5000 մարդ կոր-
 ցրնելուց յետոյ: Միւս գունդը 200 մարդով կազմուած, մի
 կիրճ բռնեց, որ տեղաց 18,000 մարդով թշնամեաց մի բա-
 ժին զօրք պիտի անցկենար: Այս 200 մարդիկը այնպէս կա-
 տաղութեամբ նրանց վրայ թափեցան, որոնցից 6000 հոգի
 սպանեցին իրանց գերիներն ու կողոպուտն էլ ազատելով: Նգիպ-
 տացիք այսպէս յաղթուելով, մի փոքր կահլացան, ե նրանք, որ
 յառաջ Հայաստանի վրայ տիրելն էին մտածում, նրա հետ 15

1 Քրզւար - Քալէօի.

տարուայ համար մի զինադատում արին : Ահաւասիկ որոնք էին այս զինադատարման գլխաւոր պայմանները, Ա. Հայաստանը խոստանում էր Սուլթանին տարեկան 50,000 Ֆիորին տուրք վճարել : Բ. Այասի մաքսի եկամտին կէսը Սուլթանին թողել, ինչպէս նաև օտարականաց վաճառուած առաջին եկամտին կէսը : Սուլթանն էլ իր կողմանէ խօսք էր տալի, Ա. Հայաստանում ոչ մի բերդ և ոչ մի տեղ իր զօրքերովը չըռնել : Բ. իր ծախքովը Այասի պարիսպներն ու նաւահանգիստը շինել, նմանապէս իր ուրիշ կործանած քաղաքներն էլ :

Այս զինադատարումն չկատարուած . Վեոն այս իրարու ետև եկած յարձակմունքներից նեղն ընկած, շատ անգամ իր պեսպաններովը Ներսիսի իշխաններուն էր գիմել՝ նրանցից օգնութիւն խնդրելու համար : Արդէն Ներսիսում 25 տարուց հետէ խորհուրդ էին անում մի նոր խաչակրութիւն կազմել Հայաստանին համար : Հեթում Կորիկոսի իշխանը, Ֆրանսիա էր ղրկուել 1307-ին այս բանիս վրայ տեղեկութիւններ տալու համար¹ : Յովհաննէս Ի.Բ. պապը տեսնելով քրիստոնէութեան վերջին ծայրը հասնելը Հայաստանի մէջ, շատ ցաւեցաւ և Ֆրանսիոյ թագաւորից շտապուած՝ այս բանիս մասին Հայաստանն ազատելու համար խաչակրութիւն կազմել հրատարակեց : Բոհեմիոյ, Նաւարրայի, Արախոնի թագաւորները մեծ հանդէսով խաչակիր եղան : Ներսիսում այս նրապատակիս համար մեծ պատրաստութիւններ եղաւ : Փիլիպպոս Վալուային և Յովհաննէս Ի.Բ. յիշատակին յարգանք մատուցանելով, պարտական ենք ասել, որ նրանց Հայաստանի համար առատապէս ցոյց տուած համակրութիւնը առանց դործքի մնաց և մի նոր պատճառ դառաւ այս տխուր երկրին թըշուառութեանցը :

Եղիպտոսիք զարթնելով նոր խաչակրութեան ձայնից, նորէն զէնք առին իրանց ձեռին. զինադատարումը աւրեցին և Հայաստանի վրայ ընկան : Վեոնը, ողորմելի Վեոնը, իր կրքերուն գերի եղած . իր կատաղութեան մէջ իր ամուսինը և իր խնամակալն ուրիշ փորձառու զօրավարներու հետ սպանել

¹ Տիեզերական աշխարհագրութիւն, Մալդ—Բրէտնի հատ. Ա. երես

էր : Այս բանով իր ազգն իրանից հեռացրել էր, այնպէս որ այս
յետին ընդհանր ոչինչ պաշտպանութիւն չկարող եղաւ պատ-
րաստել : Քշնամին առանց մի դժուարայաղթ արգելքի պատ-
ասելու Հայաստան մտաւ և իր ուղածին չափ տակնուվրայ
արաւ և վերկացաւ գնաց աւարով և գերելով : Աւան 1330-ին
նորէն Յրանախոյ թագաւորին և Սիկիլիոյ թագաւորին դի-
մեց, որ իր աներն էր, նմանապէս և Բենեդիկտոս ԳԲ-ին, որ փո-
խանակ նրա ուղած բանակին, մի քանի պարկ տլիւր դրկեց
սովը թեթեւացնելու համար, որնոր յառաջ էր եկել աւերու-
մից և քանդումից : Փիլիպպոս-ղը-Վալուան 10,000 Ֆլորին
ոսկի դրկեց նրան : Մալէք-էլ-Նազար Մահմաւ Եղիպտոսի Առլ-
թանը իր արշաւանքները կրկնեց 1335-ին և 1337-ին ստի-
պեցրուց Աւանին խաղաղութիւն խնդրելու, որուն առաջին
պայմաններն էր թէ Հայաստանի թագաւորը խօսք պէտք է
տայ սուրբ Աւետարանին և Խաչին վրայ երդում ու տելով այ-
նուհետև ոչ մի հաղորդակցութիւն և բարեկամութիւն չու-
նենալ արեւմտեան քրիստոնէից հետո, խաղաղութիւնը միան-
գամ, որ այս կերպով կատարուեցաւ, Եղիպտոսին իր բանա-
կովը դուրս եկաւ Հայաստանից 1337-ին :

Աւան Ե. 1341-ին՝ մեռաւ առանց ժառանգ թողելու :
Եւ Ռուբենեան տան ուղիղ շաւիղիցը նրանով բոլորովին վեր-
ջացաւ : Յովհաննէս Աուսինեան իշխանը Իսապէլի սերունդը,
որ Աւան Գ-ի և Աուսինեան Ամորիի աղջիկն էր Յրանախոյի ազ-
նուական, նախ Տիւրոսի իշխան եղաւ յետոյ Աիպոսի թագա-
ւոր, Հայաստանի թագաւոր ընտրուեցաւ : Կոնստանդին Գ-ի
անուն կրեց և միայն մի տարի թագաւորեց վաճն զի 1342-ին
իր զինուորների ձեռքով սպանուեցաւ իր անկանոն վարուցը
համար : Այն ժամանակ Գիւ, կամ Գիդոն, նրա եղբօրը զահը
հրաւիրեցին Հայաստանի մեծամեծները :

Բենեդիկտոս ԺԲ. չեմ իմանում ինչ իրաւամբ, անշուշտ միջին
դարու մթին ժամանակներից հանած, Աւան Ե-ին Սուլթանի
արած երդումից արձակել էր : Եւ կրօնի անունով նրան և նրա
յաջորդներուն հետ դադանի մի հպատակութիւններ էր նիւթել :

1 Սմբատ իր տարեգրութիւնը 1341-ին է վերջացնում, Աւան Ե-ի
մահուան պատմութիւնը չգիտացուի :

որնոր Նդիպտացւոց հոգատակ թիւն անելուց աւելի նախատա-
 կան էր : Նդիպտացիք իմանալով Հայաստանում անցկացածները
 նորունց իրանց Արաբացի զօրքերովը Հայաստան մտան որոնք անց
 կացած աւերն ու կործանումը նորոզեցին , Քիզոն անկարող
 իր երկիրը սաշտպանելու և իրա ազգին էլ աւելի ըլելով երկու
 տարուց յետոյ սպանուեցաւ : Կոնստանդին Գ. Ռուբենի մերձա-
 ւոր ազգականը և Քաղչինի որդին, որ Հայաստանի սպարա-
 պետն էր, նրա տեղն անցկացաւ 1345-ին և մինչև 1363 թը-
 ուական թագաւորեց :

Կոնստանդին, իր խելքի և սրտի պատուական յատկու-
 թիւններովն արժանի էր մի լաւ ժամանակ թագաւոր լի-
 նելու : Քրիստոնէական և ընկերական առաքինութիւններն
 այն ընդհանուր սպականութեան ժամանակներումը, արտա-
 քոյ կարդի բաներ էին երևում : Կրօնական խռովութիւն-
 ները դադարեցնելուց , և եկեղեցւոյն ու իր արքունեաց մէջ
 եղած բանսարկու թեանց վերջ դնելուց յետոյ, Կոնստանդին խո-
 հեմութեամբ սկսաւ ընկերութեան մէջ կարգ և իր տէրու-
 թեան մէջ էլ ապահովութիւն հաստատել երկրագործութիւնն
 ու վաճառականութիւնն էլ հաստատեց և իր մասնաւոր ջանքն
 եղաւ իր ազգին բարոյական վիճակը լաւացնել :

Այն մտածմունքն, թէ որչափ Հայաստան կանգուն կմնայ
 արևմտեան քրիստոնեայքը Պաղեստին առնելու կմտածեն,
 վճռել տուաւ Նդիպտոսի Սուլթանին նորունց Հայաստանին
 տիրելու : Առանց մի տեղ արգելքի պատահելու, Նդիպտացիք
 վերկացան և եկան մինչև Այաս, որու վրայ յարձակելով ա-
 սին : Կոնստանդին, Կիպրոսի թագաւորից և Հռոմոսի աս-
 պետներու մեծաւոր թէոզատից օգնութիւն առնելուց յե-
 տոյ գնաց նրանց հետ պատերազմելու : Նդիպտացիք յաղթ-
 ուած պարտաւորուեցան Հայոց երկրից դուրս գնալու : Այն
 ժամանակ Կոնստանդինի դեսպանները Ֆրանսիա և Անգղիա
 գնացին այս յաղթութեան լուրը աւետելու և մի և նոյն ժա-
 մանակ օգնութիւն խնդրելու թէ որ նորունց թշնամին Հայաս-
 տան մտնելու լինի : Բայց Ֆրանսիան Գրէսիի սոսկալի ճակա-
 տամարտից յետոյ իր զլխին դարման անելու համար էր պար-
 տական մտածել, Անգլիան էլ ուրիշ բան չէր մտածում, բայց

միայն իր յաղթու թեամբը քաղած պատուներին շահ հանել և
 Կոնստանդին, այս անբու թիւներին օգնութիւն ունենալուց
 յոյսը կտրելով. մի զօրեղ պաշտպանութիւն պատրաստելու ետե-
 ւինց եղաւ իրա առանձին ունեցած զօրութեամբը և Կիպրոսի նա-
 ւատարմիցը արնոր 4 նաւով և 10 ձկնանուով էր կազմուած սախ-
 պեցրուց Եգիպտացիքը, որոնք եկել և Վուրկոյ քաղաքը պա-
 շարել էին, յետ քաշուելու, և Կոնստանդին պաշտպանողական
 դիրքը թողելով յարձակողականն արաւ, Ամանոս սարեցինց անց-
 կացաւ 1357-ին և Աղէքսանդէտա քաղաքը Եգիպտացուց ձե-
 ռինց առաւ : Այս յաղթութիւններն առ ժամանակ Եգիպտա-
 ցիքը կանդնեցրուց և Հայաստանն էլ մի փոքր հանդստութիւն
 դատաւ, որ տեւեց մինչև 1362 թիւը, երբ Կոնստանդինն էլ մե-
 ռաւ : Կոնստանդին բնաւ ժառանգ չթողուց և իր մահուա-
 նինց յետոյ երկու տարի նորէն առանց թաղաւորի մնաց Հա-
 յաստան, այս անտէրութեան ժամանակը Հայոց ազգին ընկե-
 րական կապերը կամաց կամաց քանդուեցան :

Երբ զլիաւոր ազգու իշխանութիւնը վերջացաւ, բերդե-
 բու և դղեակներու իշխաններն ու հրամանատարներն իրանք
 իրանց ինքնիշխան արին, սրանինց քաղաքական երկպառակու-
 թիւներն ու պատերազմները և կատարեալ անիշխանութիւնը
 սկսան : Այս միջոցի պատմութիւնը շատ մութ է, վասն զի
 ժամանակակից պատմագրներ չկան : Փարսիզու կայսերական
 թանգարանումը պահպանուած Ռուբենեան թագաւորութեան
 գրամներու մէջ երկու հատ Գրախօ կամ Գրազո անունով ստակ
 են գտնուում, որոնց վրայ Հայաստանի թագաւոր է գրուած,
 կարծուում է թէ սա Հայաստանի մի մասին կամ բոլորին վրայ
 թագաւորած լինի Կոնստանդինինց յետոյ : Շատ հաւանական է,
 որ այն ժամանակ անկախ իշխաններ կային մանաւանդ Հայաս-
 տանի հիւսիսային արեւմտեան կողմումը, միջերկրական ծովուն
 եզերքներին վրայ, որ տեղաց մի քանի քաղաք և բերդ Ալոն
 Ն-ը, Կիպրոսի թագաւոր Պետրոսին և Ազլիայի ասպետ Բո-
 պէրդ-դը Գոլասին տուաւ : Պարան Աիկտոր Կանդլուան Հա-
 յաստանի միջին դարու գրամագիտութեան զբքին մէջ, այս
 գրամներու ճշմարիտ լինելը մերժում է, որոնք ասում է տասն
 և ութերորդ դարու մեծն շինուած : Աիկտոր Կանդլուա, Հա-

յաստանի համար մի ուրիշ Պետրոս Ա. անունով թագաւոր է տալի. որ մէկ տարի թագաւորութիւն արել է, 1368-ից մինչև 1369 : Այս կարծիքը, ինչպէս որ երևում է Աուլլիէլմուդը Մաշոյի տարեգրութենից առած՝ հիմնուած է այս անձի դրամներուն մինը դանուելուն, որնոր ինքը տեսել է Ատանայում Պարոն Արդայի դրամներուն մէջ: Սակայն մեր պատմագրերու այս երկու թագաւորներու և նրանց դահակալութեանց թուականին վրայ պահած խոր լռութիւնը մեզ կ'զարտաւորայնէ այս կարծիքները իրրև պատմական իրողութիւն չընդունելու: Պարոն Ա. իկտոր Վանգլուան, որ Աոնսդանդին Գ-ի թագաւորութիւնը, փոխանակ 1345-ից մինչև 1362 դնելու, 1345-ից մինչև 1363 է դնում, կարծում է, որ Հայաստանի դահը թափուռ է մնում 1363-ից մինչև 1368 և այս միջոց ժամանակումն է, որ Պետրոս Ա-ը թագաւորեց ասում է, յետոյ նորունց 1369-ից մինչև 1375. մի անտէրնջութեան ժամանակ է բերում, որու միջոցին Վեոն Զ-ը դահն է բարձրացնում:

Յայանի է, որ թուականի և իրողութեան մի խառնի-խուռնութիւն կայ Պետրոս Ա-նոյն և Վեոն Գ-ի թագաւորելու մասին: Հաւանական է, որ Ախպրոսի Պետրոս թագաւորը Հայաստանի թագաւորի անունը կրած ըլնի իր վրայ, և թէ ասակ էլ կարել տուած ըինի Հայոց գրերով, ասանց երբէք Հայաստանը տեսնելու և նրա վրայ տիրելու: Վեոն Ե արդէն Անդիօքէաս և Սիկինոն բերդերը առել էր Հաոյոսի ասպետներուն և Աորիկոսի բերդն էլ Ախպրոսի թագաւորին փոխարէն այն օգնութեան, որ մատուցել էր իրան 1337-ին Սդիպտայիքը դուրս հանելու համար: Աոնսդանդին Գ-ի մեռնելուց երկու տարի յետոյ, Վեոն Զ. Ախպրոսի թագաւոր Պետրոսի ազգականը 1365-ին Հայաստանի թագաւոր ընտրուեցաւ և յաջորդ տարին էլ յաղթուեցաւ: Այս ժամանակներումն է անշուշտ, որ Պետրոս, որ արդէն Հայաստանի ծովեզերքներին վրայ տիրում էր, այս երկրին թագը ձեռք բերելու համար պահանջմունքներ արաւ: Ուրիշ կերպ չկարելի ըլնում մեկնել այս ժամանակների միջին պատմութիւնն առանց սխալուելու:

Դէնը թողելով այս կասկածելի խնդիրներուն քննութիւնը և մի քանի օտարական հեղինակներու ցոյց տուած

Թուականներուն և թագաւորներուն մէջ եղած սխալանքներին ուղղութիւնը, իմ պատմութեան թելը սկսեմ: Հայաստանի մեծամեծները ներքին անկարգութիւններից ձանձրացած և արտաքին վտանգներից էլ սարսափած, միաբանեցան իրանց մէջ և որոշեցին մի թագաւոր ունենալ: Ընտրութիւնը Վուսինեան Վեոն Զ-ի վրայ ընկաւ և թագաւոր եղաւ: Վեոն քաջ և առաքինի մարդ էր, բայց փող և զօրք չուներ, Հայաստանին զահն ելաւ նրան վերջին օրհասն տեսնելու: Այն ժամանակուայ Հայաստանն էլ արժանի չէր իր անկախութիւնը վայելելու, արժանի էր որ օտարին լուծը կրէ: Նշխարացիք 1366-ին յարձակեցան: Վեոն հազիւ կարողացաւ մի քանի մարդ հաւաքել իր դրօշակին տակ, բայց յաղթուելով թշնամիից, որ քսան անգամ աւելի էր թուով՝ խաղաղութիւն խնդրեց: Հինգ տարուց յետոյ 1371-ին Նղիպտացիք նորէն յարձակեցան Հայաստանին վրայ և Վեոն կռուին մէջ վիրաւորուելով Տորոս լեռան մի կրճուճը քաշուեցաւ, կատարի Նղիպտացին ամէն բան կրակի տուաւ, ամէն տեղ արիւն թափեց, քաղաքները եկեղեցիները, հիւանդանոցները ամէն տեղ կործանեցան, Մարիամ թագուհին, որ մի ուրիշ ճանապարհով փախել էր, էլ իր ամուսնոյն վրայ ոչինչ տեղեկութիւն չէր առնում և կարծեց որ մեռած է: Թագուհին այս դժբաղդութիւնը շտապեց իմաց անելու, իրա ազգական Տարանդի իշխան Ֆելիպպոսին, որ միաբանութեամբ Ներսիսեան տէրութեանց և Քրիստոս Ժ.Ա. պապին, Մոնթերայի Մարբիզ Յովհաննէսի ազգական Օթոն-դը Պուլսփիկ անունով մարդին, Հայաստանի թագուհւոյն հետ ամուսնանալու հրաւիրեց: Բայց Վեոնի անակնկալ երևոյթն այս խորհուրդը ջնջեց: Մալէք-էլ-Էշրէֆ-Շարան Նղիպտացին, տեսնելով Հայաստանին վերջին ծայր հասնելը, մի բանակ ղրկեց 1374-ին, նրան վերջին հարուածը տալու: Ետտ քաղաքներ, որ արդէն հազար անգամ առնուել, էլի առնուել, կործանուել և աւարի էր առնուել, զրեթէ առանց դէմ դնելու հնազանդեցան: Թագաւորը իր ընտանիքովը Վասպան բերդին մէջ փակուած, ինն ամիս պաշարուած մնաց, բայց յետոյ սովուց նեղանալով անձնատուր եղաւ և Նղիպտոս տարուեցաւ ուր տեղ բանտ զրուեցաւ մինչև 1382: Վեոն իր գերութե-

նից: Գաւառի լիւոյ Յովհաննէս Թաղաւորի օգնու թեամբն աղա-
 աեցաւ, և Գահիրէից Սպանիոս գնաց իր բարերարից շնոր-
 հակալ լինելու: Այն տեղ իր աստիճանին վայել և իր թըշ-
 աւառու թեանց փոխարէն պատուով ընդունուեցաւ: Այն տե-
 ղաց երեք տարուց յետոյ, Ֆրանսիա գնաց, այս տեղ էլ Կարո-
 լոս Զ. նոյն պատուով ընդունեցաւ: Սուրբ Անտոնի պալատը,
 Ուրբ Գիտնիսիոսում, նրան տուուեցաւ մեծ թոշակով: Ֆրան-
 սիոյ Թաղաւորը նմանապէս նրան խոստացաւ, որ երբ Անդղիոյ
 գէմ ունեցած պատերազմը կվերջացնէ, իրան հարկաւոր ե-
 դած միջոցները կտայ իր Թաղաւորու թիւնը ձեռք բերելու:
 Աւսն՝ Կարոլոս Զ. ի հետ ունեցած յաճախ խօսակցութեան
 մէջ, նրան այս երեւելի խօսքերն է ասել: «Թէ արեւելեան քը-
 րիստոնէից փրկութիւնը Ֆրանսիոյ և Անդղիոյ բարեկամու-
 թենից է կախեալ, Աւսն Ֆրանսիոյ Թաղաւորին հաւանու-
 թիւնը խնդրեց և ստացաւ Անդղիա գնալու և աշխատելու,
 թէ որ կարելի է երկու կողմանէ խաղաղութիւն անել: Ան-
 դղիացւոյ աղգը մեծ համակրութեամբ ընդունեցաւ Աւսնին
 և խորհրդարանը հաւան կենալով նրա առաջարկութեանցը,
 Բուլոնիումը դեսպաններ յուղարկեց Ֆրանսիոյ դեսպաններուն
 հետ խաղաղութեան պայմանների վրայ խօսելու. Բայց բա-
 նակցութիւնները դադարեցան առանց մի խաղաղական հետե-
 ւանք ունենալու:

Աւսն տեսնելով, որ իր յայտ պարտաւ ելաւ էլ իր երկիր-
 ները ձեռք բերելը մտքիցը հանեց և իր կենացը մնացածը
 բարեպաշտութեամբ և Աստուածապաշտութեամբ անցկացնե-
 լաւ գործածեց, կրկին անգամ Սպանիա՝ գնաց, ուր տեղ կալ-
 աւածներ ունէր և էն տեղաց էլի եկաւ ու Ֆրանսիոյ հողին

1 Թիւ-Գաւիդ Գանդալէզ դ Աւիլա իր պատմութեան մէջ Աւսնի հա-
 մար ասում է, թէ երկար ժամանակ մնաց Սեկովիում եւ իրրե Մաա-
 բիտի իշխան մի կարգաղութիւն արաւ 1391-ին: Պարոն-Գը-Բուլարու
 նմանապէս երկու նամակ հրատարակած ունի Արաղանի Թաղաւոր Պետ-
 րոս Գ. ին, որնոր գրուած է 3 Սիպ. 3 Հոկ. 1380-ին, մինը Նիլպատոսի
 Սուլթանին եւ միւսը իր ծովապետին Աւսն Զ. ի աղատութեան համար,
 Այս հատուածները թէև հետաքրքրական են Աւսնի առանձին կեանքը
 ճանաչելու համար, սակայն ամենեւին լոյս չեն տալ Հայաստանի պատ-
 մութեան վրայ:

վրայ մեռաւ : Աւոն Փարիզ մեռաւ 1393 Նոյեմբեր 29-ին և
 Անդրեասինեաց վանքումը թաղուեցաւ, ուր տեղաց Յեղափո-
 խութեան ժամանակ ոսկրները Սուրբ Գիորնիսիոսի թաղում որա-
 կան դերեզմանոցը տարին : Բոլոր Փարիզ նրա թաղման վրայ
 մեծ պատիւներ տուաւ : Ժուլէնալ այսպէս է խօսում այս մա-
 սին : « Հայաստանի թաղաւորը, որ երկար ժամանակ մնացել
 էր Ֆրանսիոյում, լաւ և բարի վարքով իշխան և սպրկեշտ քը-
 րիատունեայ էր, վախճանեցաւ և դերեզման գրուեցաւ սպիտակ
 հանդերձներով : Նրա թաղմանը գացին իշխաններ և պա-
 բոններ և ժողովուրդ : Աւոն կահ կարասիքի կողմանէ հա-
 բուստ էր, վասն զի իր գալիս շատ հարստութիւններ բերաւ
 հետը, որոնք չորս մասի բաժանեց : Մինն իր ունեցած բը-
 նական որդւոյն տուաւ, միւսը մուրացիաններին, երրորդը իր
 մարդկանցն ու սպասաւորներին և չորրորդ մասը իր տանը
 տնտեսին և վերակացուին : Աւոնի վրայ շատ ցաւեցան նրա
 բարի վարքին և անոյշ խօսքին համար : »

Աւոն մեռնելիս, Անդրեոյ թաղաւոր Աիքարտոս Բ-ին, իր
 կատակատարը նշանակեց, Աուսինեանց Հայաստանի Ֆրանսիացի
 դերգաստանին ընկնելուց յետոյ, Աիպրոսի թաղաւորները Հա-
 յաստանի թաղաւորի անուն տանին իրանց վրայ, որնոր մի
 դարու չափ կրեցին : Հինգ և տասաներորդ դարուն մէջ, այս
 դերգաստանի ժառանգը Հայաստանի թաղաւորութիւնը Ան-
 նեաիկեցւոց թաղուց : Յետոյ Աուսինեան յեղից մի իշխանու հի
 Սաւոյայի մի գքսի հետ ամուսնանալով, Պիէմոնդի թաղաւորնե-
 րն իրանց ախոզոսին վրայ Աիպրոսի, Երուսաղէմի և Հայաստանի
 թաղաւորի անունն էլ աւելացրին : Մի քանի ծովեղերեայ
 քաղաքներ, որք են Սելեվկիա, որնոր Աւոն Բ. Ասպնջականաց
 տուաւ, ինչպէս նաև Անտիոքէտան և Սիդիւսն քաղաքներն էլ
 Աւոն Ս. Հռոտոսի ասպետներուն շնորհեց և կորիկոսն, Աիպրոսի
 թաղաւոր Աեարոսին, մի քանի ժամանակ քրիատունէից ձեռը
 մնացին, բայց հինգերորդ դարու վերջերումը նրանց ամէնքն
 էլ Նալրաիմ Պէյ անուն Բարամանը կոչուածն առաւ, որու
 սերնդի ձեռնիցն էլ Օսմանցիք առին, և այն ժամանակից սկսած
 Հայաստանը Թուրքաստանի մի գաւառ դառաւ :

Ի վերջոյ, այս երկիրը հետզհետէ Սղիպատացւոց, Քիւրք-

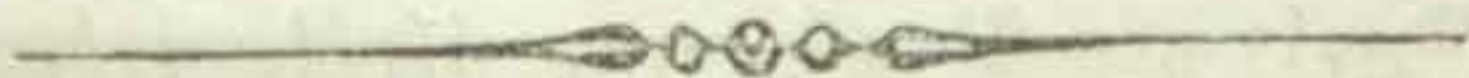
մէններու. և թուրքերու անբարեկամութեան տակ անցկենալով, ասպարէզ եղաւ տղիտութենից, մոլեռանդութենից և պատերազմներից յառաջ եկած ամէն տեսակ թշուառութեանց և աղէտքներու : Վաթսուհեհինդ քաղաքից և բերդից, որոնց անունը պատմութիւնը պահպանել է, որոնք ամէնքն էլ շատ քիչ ծաղկած. բազմամարդ և վաճառաշահ քաղաքներ էին Ռուբենեան թագաւորութեան ժամանակ. հազիւ տաս կամ տասնուհինգ հատ մնացել է, մնացածներն ուրիշ բան չեն ընծայել մեզ, բայց միայն ակտուր աւերակներ¹ :

Հայք երկար ժամանակ Նգիպտացւոց, Պարսից Քուրդերու, թաթարներու և թիւրքմէններու և այլոց բռնութեան տակ հեծեցին : Մի դար ս.մբողջ, 1233-ից մինչև 1310 մեծն Հայաստան մի բնդարձակ դաշտ եղաւ, ուր տեղ Չարմաղան ձէլալէաւի՛ն և ուրիշ հիւսիսային Ասիոց վանդալներն արիւնահեղ պատերազմներ էին անում : Թիմուրլէնի 1387-ին վանն առաւ և նրա սրածայր սարիցն ի վեր բնակիչները գլորեց : Սերաստիան առաւ, որուն Հայ զօրքերը կենդանի կենդանի թողել տուաւ : Իսկէնտէր-Քիւրտը Շահ Արմէն ասուեցաւ, և Հայաստանի հողն արիւնով շաւեց : Սուլթան Մէհմէմէտ Բ. 1473 ին Սէլիմ Ա. 1514-ին և Մուրատ 1575-ին շատ անգամ Հայաստան մտան և սոսկալի պատերազմներով Պարսից հետ իրարու ձեռից Հայաստանը քաշքշեցին : Սոսկալի սովեր, աս-

¹ Անուատիկ, այս շրջանիս տարեգիր Սմբատին տուած ցուցակը Հայաստանի քաղաքներուն և բերդերուն : Սիա, Տարսոն, Ատանա, Անարզաբա, Միսիս կամ Մոպսուէսաիս, Այաս, Հռոմկլայ, Բարձրբերդ, Լամբրոն, Ճերասուս, Ճեքեր, Բաշերի, Համա, Սարանտիկիս, Հարուն, Սմանքալ, Հաճին, Անգուղուս, Թորանքա, Բէրդուզ, Անէ, Գուս, Փորնուս, Կապան, Ճանճ, Խոտիկ, Մազոտ-Խաչ, Ամուս, Թիլ, Թէլբաս, Վանէր, Գուպէասար, Մուլէսէն, Բուհլիքս, Սուլա, Պապարոն, Բերիկ, Պէրօկան, Սինա, Ատարոս, Վորկիս, Լաղատ, Ճամանկա, Ղամոս, Անամօր, Նոր-Բերդ, Անտուլ, Գուպա, Մաղաւ, Սիկ, Մանուղաթ, Ալար, Լակրաւէն, Աղուլ, Կոտրատ, Մոնթաղ, Գոչ, Բէհզնի, Ճէլքնոց, Քուսով, Աշնորա, Մանէլ, Պէնակ, Կիրոն, Գէրէնտէ, Արլասա, Արարիսոս, Կոկսոն, Մարաչ, (հներից Գերմանիկոս) Խոտոս, Մալլոս, Կարս, Կորիկոս, Սելեւկիս, Էրմէնէք, Վանկայ, Ուլնի, (այսօր Ջէլթուն) Անթապ, Անտիոքէտա, Սլզինոն, և ուրիշներ :

ուելի կոտորածներ, քանդուժ և կործանում են դրոշմուած յաղթողի և յաղթվողի ճանապարհների վրայ. Շահ Աբրահամ Ատրպատականի մէջ թուրքերու ընթացքին գէնն առնելու համար, մի սոսկալի խորհուրդ յղացաւ, այն է՝ Երասխ գետի դաշտը մի ընդարձակ անաղասա շինել, և արաւ էլ: Երևան, Նախիջևան Ծրտուպաս, Աղուլիս, Զուղա բազմամարդ և վաճառաշահ քաղաքները հարիւրաւոր գլուղերով և աւաններով, 1604-ին կըրակի տուուեցան: Պարսից Շահի անդուլթ հրամանովը, նըրանց դաշտերը, այգիները, արոտերը բոլորն էլ կործանուեցան քանդուեցան և 25,000 Հայ ընտանիք բռնադատուեցան իրանց բոյնը թողելու և գնալու Սպահանը, Շիրազը և Համադանը Լաւրիստանն ու Ավղանիստանն բազմացնելու, ուր տեղաց այս գաղթականները արեւելեան Հնդկաստան, Չինաստան, Մալալայի կղզին, Սումատրա և Ժափա կղզիները տարածուեցան:

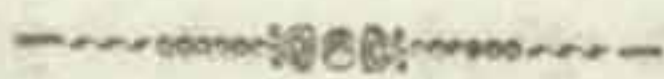
Տասնուեօթներորդ դարու սկզբումը Հայաստան Պարսկաստանի և Տաճկաստանի մէջ բաժանուեցաւ: Արիւայ-Չայը երկու տէրու թեանց սահմանն եղաւ: Ռուսաստանն տանուեթերորդ դարու վերջերը, կամաց կամաց Ավկասից անցկացաւ քչեց փոքր առ փոքր Պարսիկներին և թուրքերին և մեծին Հայաստանի բերրի նահանգներու՝ վրայ տիրեց, Գանձակի (որ Ռաները Եղիսարեղորոլ անուանեցին), Նախիի, Շուշիի, Ախլցխայի, Կոււմրիի (Ռաներից Աղէքսանդրապոլ), Երևանին, Ծրտուպասին, Աղուլիսին, նրանց 1,250,000 բնակիչներովը, որանց հինգ հարիւր հազարը Հայք են:

1 Գուգարք, Ուտի, Արցախ, Պայտակարան Սիւնիք, նահանգներն ու Արարատ՝ Վասպուրական և ճայ ց նահանգներուն էլ մեծ մասը:

ԵՅԹՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայոց դադթականութիւնը :— Հայաստանի ան-
բնակ և աւերակ դառնալը :

ՉԱՐՄԱՅՔ և ուշադրութեան արժանի բան : Քանի որ
Հայք բազմաստուածեան են ըլնում, իրանց ճննդական երկրին
կապուած են մնում : Ոչ ուրիշ երկիր են դադթում և ոչ էլ
իրանց հայրենիքից դուրս են գնում : Ընդհակառակի, Հայաստան
իրա մէջ անբաւ Հրէայ, Քանանացի, Ասորեացի, Հնդկաս-
տանցի, Չինացի, Սկիւթացի, Աղխոտացի, Վաղաստանցի և այլ
դադթականներ է բնդունում : Հայր թէպէտ և վսճառականու-
թեան հետ է ըլնում, սակայն պինդ է մնում իր հայրենական
հողին վրայ : Բայց երբ քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտ-
նում և հաստատուում է, նրա բնակիչներն թարոյական վիճակը
կարի զգալի կերպով յեղափոխուում է : Հայոց ազգին մինչև
այս ժամանակ ուրիշ մարդկային ցեղերու վրայ ունեցած առե-
լութիւնը, ինչպէս որ ամէն անքաղաքակիրթ ազգերու բնաւո-
րութիւնն է, աներևոյթ է ըլնում : Հայր հասկանում է քրիս-
տոնէական եղբայրութեան սկզբունքը ու հեշտութեամբ աշ-
խարհարնակ է ըլնում, մոռանալով շուտով իր հայրենի իր-
կիրը և աւելի տարագիր ըլել է սիրում իր հայրենիքից, քան
թէ իր երկրում իրան պաշտպանելը, աշխարհիս բոլոր կող-
մերն իրան մի բնական հայրենիք է թուում, միայն թէ կա-
րող ըլնի ազատօրէն իր նոր կրօնն ու հաւատքը դաւանել ու
կեանքը պահպանել : Քրիստոնէութեան չորրորդ դարու սկզբ-

թու մն էր մտել Հայաստան, վաթսուներորդի յետոյ Հայոց դաշ-
 թականութիւնն էլ սկսում է : Մոզութիւնը, որնոր հին Պարս-
 սից և Հայոց հասարակ կրօնն էր և այս երկու ազգերու ըն-
 կերական և քաղաքական շահերն իրար հետ ամուր կապողն,
 էլ Հայաստանից վերացել էր : Քրիստոնէութիւնը մոզու-
 թեան անզը բռնելով այս կապերը խորտակել էր և Հայը Պարս-
 կից հեռացնելով արևելքի Յունաց էր մտացրել : Շատ ան-
 դամ անօգուտ փորձեր արին Պարսից թագաւորները Հա-
 յաստանն իր նախնեաց կրօնին դարձնելու¹ : Աղարշապատ,
 Արտաշատ, Գուին, Ղան, Նախիջևան և ուրիշ բազմամարդ
 քաղաքները, Շապուհ Բ. և իրա նախորդները շատ անգամ
 առին չորրորդ դարումը և նրանք հիմնովին քանդելով նը-
 քանց բնակիչներին մի մասը կոտորեցին և մի մասն էլ թը-
 ուով 700,000 գերի տարան² Բագարիացոց, Պարթևաց և Ա-
 րևաց աշխարհներումը : Հինգերորդ դարումը, հայկական թա-
 գաւորութեան կործանելուց մի փոքր յետոյ, Հայաստանի և
 Պարսկաստանի մէջ մի կրօնական պատերազմ բացուեցաւ, որ
 էր մոզութեանն ընդդէմ քրիստոնէութեան և որնոր մի դա-
 րուց աւելի քշեց, մինչև որ Պարսկաստանն էլ մահմետական-
 նութեան տիրապետութեան տակն ընկաւ : 450-ից մինչև 550
 Հայաստան, ոչ թէ միայն իր որդւոցը թանկագին արիւնովը
 առողուեցաւ, այլ նաև իր բնակիչներին մեծ մասը կորցրուց
 որոնք ստիպուեցան գնալ Մազանդարան, Խորասան, Նէ, յշարուր
 և Խուժաստան բնակելու :

Հայաստան, այսպէս Պարսից ձեռքով դարտակուելով իր
 բնակիչներից, յանկարծ եօթներորդ դարումը նրանց սէս մի
 օհարիու թշնամւոյ պատահեցաւ, այն է մահմետականու-
 թեան, որնոր Արաբիայում ծագեցաւ : Ղեռնդ, որուն պատ-
 մութիւնը հրատարակեցինք, ասում է, երես 8, որ Արաբները
 Գողթան, Նախիջևան, Տարան և Գուին դաւաւները առնելուց

1 Մովսէս Խորենացի պատմութիւն Հայոց գր. Գ. գլ. 12:

2 Մինակ Արտաշատ և Ղան քաղաքներից, ըստ վկայութեան Գաւո-
 տու Բլագանդացոյն գր. Գ. գլ. ԾԷ. և թովմաս Արժրունւոյն իր,
 68. 73,000 գերդաստան են գերի առել, որոնք ամէն մէկը 6 հոգիից
 հաշուելով, - 458,000 հոգի կանկ :

յիւտոյ, հարկարաւոր գերիներ տարան Արաբիա և Ասորիք՝
 Գուխնը միայն 35,000 գերի է տուել : Բուղա, Արաբացւոց Ա-
 նագորուն Կմիրը 850-ին Հայաստանի մէջ այնքան մարտիրոս-
 ներ արաւ, որ Ներսն Հռովմայեցւոց կայսրութեան մէջ բոլոր
 իր տէրութեան ժամանակ կարող չէր եղել անել : Գուխն,
Նախիջևան, Վան, Գարիոնս և ուրիշ շատ քաղաքներ բոլոր-
բովին անմարդի և անբնակ դառան, անթիւ և անհամար Հայք
 տարուեցան Նգիպտոս, Արաբիա, Պաղեստին, Ասորիք և Բա-
 բելաստան և այլ տեղուանք :

Այս տարազիր եղող Հայերուն բազմութիւնը պարտա-
 ւորեցուց Գրիգոր Բ. կաթողիկոսին, որ Նգիպտոսում, Ասորի-
 քում, Պաղեստինում մի մի եպիսկոպոսութիւններ հաստատե-
 մետասներորդ դարումը, Հայոց հոգևոր դաստիարակութեան
 համար : Մի հաւատարիմ աւանդութեան նայելով, Նգիպտո-
 սում հաստատուած Հայոց թիւն այն ժամանակումը, 30,000-ից
 անց էր կենում :

Արեւելեան Յոյները Պարսիկներից և Արաբներից ետ չմնա-
 ցին ոչինչ բանումը Հայքը բռնադատելու, որ իրանց երկրից
դուրս գան : Հայաստանի, Պարսից և Յունաց մէջ բաժանե-
 ուելուց հետէ, որնոր աւելի ունեցաւ չորրորդ դարու վերջե-
 րումը, Յունաց կայսրներն իրանց ձեռիցն եկած ամէն հնարք-
 ներն ի դործ դրին, Հայերը Յունաց հայրենեաց հետ բնաւորե-
 լու : Կայսրները ազգային լեզուի ուսումն և պարսկահայոց
 կաթողիկոսին իր բոլոր ազգին վրայ ունեցած իշխանութիւնը
 բանեցնելու իրաւունքն էլ արգիլեցին¹ : Աւստի Հայ ազգից
 անհամար բազմութիւն ստիպուեցաւ 452-ից, որ ժամանակ
 Քաղքեղոնի ժողովն էլ եղաւ, Յունաց կրօնին հետեւիլ, սրանց
 թիւը միշտ աճելով աճելով էր դնում մինչև երեքասասաներորդ
 դար և այս Յունաց հետ միաբանող Հայերն ծանօթ են պատ-
 մութեան մէջ Հայ-Հռոմ անուհով : Գրեթէ ամէնքն էլ բուն
 Յունաց մէջ կորան կամ աներեւան եղան : Նրանց մնացորդներն
 այսօր, որոնք շատ քիչուոր են Աեսարիա, Ակն, Թոխատ, Կրղ-
 բում և Կոստանդնուպօլիս կրնակին և բոլորովին նոյն և մի
 լեզուն, նոյն և մի բարձն ու վարքը, նոյն և մի սովորութիւն-

¹ Մովսէս Խորենացի, պատմութիւն Հայոց գր. Գ. ԳԼ. ԾԷ.

ներն ունին բուն Հայոց պէս, միայն յունական կրօնը կդա-
ւանին և Պատրիարղից ունին կախում:

Բիւզանդեան արքունիքը չբաւականալով կրօնի հետ միա-
սին և հայկական ազգայնութիւնը ջնջելուց, ամէն հնարք
ի գործ դրաւ այս ազգը հեռի և օտար երկիրներումը ան-
դափոխել, օրինակի համար, Կոստանդնուպօլիս, Մազեդոնիա,
Նախորոս և Պուլղարիա և ընդհանրապէս այսօրուայ Թուրքաց
Ներսիսութիւնը:

Չորրորդ դարուց սկսած՝ ամէն անգամ, որ Պարսից կրօ-
նամուտութիւնը խտանում էր քրիստոնեայ Հայոց վրայ և երբ
Հայք չէին կարողանում իրանց հարստահարողներին դէմ գնել,
Յունաց երկիրն էին գաղթում: Այսպիսի տեղափոխութիւնները
շատ անգամ կրկնուեցան մինչև Յուստիանոս Բ-ի կայսրութեան
ժամանակ: Այս կայսրը թէ իր մայրաքաղաքի աշխատա-
տէր բնակիչներն աւելացնելու համար, կամ թէ Հայաստանը
անմարդաբնակ անելու համար, Մէլիտինոյ Հայքը մի մասամբ
Կոստանդնուպօլիս և մի մասամբ էլ Թրակիա փոխադրել տուաւ:
Մօրիկ, Հայաստանի ապերախտ որդին և արեւելեան կայսր,
582-ին ըստ Սէրեոսի¹, Թրակիան Հայ գաղթականներով լքցրուց
և որոնցից վաշտեր կազմեց Տանուբի վրայ Աւարաց դէմ պատե-
րազմելու, Կոնստանդին է, Գոսլրոնիմոս երբ ութերորդ դարումը
էրզրումն առաւ, բարձր Հայոց գլխաւոր քաղաքը քանդելուց
և կողոպտելուց յետոյ, նրա միջից Հայերն բազմութեամբ հա-
նեց և տարաւ իր կայսրութեան այլևայլ տեղուանքներում
ցրուեց²: Շապուհ Ամառունին, Արաբներու տուած նեղու-
թենից զայրացած, մի և նոյն տարի Յունաց երկիրն անցկացաւ
իրան հետ միասին 12,000 Հայով մի նոր գաղթական տանե-
լով³: Աւասիլ Բ. մի ուրիշ հայկազն կայսր Յունաց, տաններորդ
դարումը անհամար ընտանիք տանել տուաւ Թրակիա, երկիր
գործել տալու և պատերազմ անել տալու ընդդէմ Պուլղա-
րաց, Բուսաց և Մաճառաց⁴: Այս գաղթականութիւնը,

1 Երես 83 և 89:

2 Ղեւոնդ, Երես 126:

3 Նոյնը Երես 162:

4 Ստեփաննոս Ասողիկ զր. Գ. ՂԼ. Ի,

Մ 2
Մ 8
յոյնաց

սուսներորդ դարումը, այն աստիճան աւելացել էր, Ղրուա-
 տիումը, թեւապոնիկում և Մագեդոնիում և իրանց ազ-
 ցեցու թիւննէլ այնքան մեծացել էր Պուլղարիոյ քաղաքական
 գործքերու մէջ, որ Սամուէլ Հայ իշխանն, որ Գէրջան¹ գա-
 ւառումն էր ծնել, Պուլղարաց թագաւոր ընտրուեցաւ² և եր-
 կար ժամանակ այս երկիրները Վասիլ Բ-ի գէմ պաշտպանեց,
 անշուշտ, այս գաղթականների սերունդներն էին, որոնք այն
 քան նպաստամատոյց եղան Փրեդիրիոս կայսեր և Գերմանացի
 խաչակիրներուն, երբ 1189-ին Յունաց ձեռնից³ Փիլիպպէ քա-
 ղաքն առին :

Այս երկիրներից Հայք Վենետիկ, Գենովա, Պիզա, Հռոմ⁴
 և Մաճառստան, Ղեհաստան և Ռուսաստան անցկացան : Մի
 աւանդու թեամբ, որնոր գուցէ թէ ճշմարիտ ըլնի, ասուում է,
 որ Ռուբենեան թագաւորութիւնն ընկնելուց յետոյ, բազմա-
 թիւ Հայք, մինչև 30,000-ի չափ ընտանիք Վիպրոս, Հռոմոս
 և Արեաէ կղզիներումն անցկացան և այս տեղերից Նտալիոս գը-
 նացին : Յետոյ երբ Խրքումը Յամանցուոյ ձեռն է անցկենում,
 այն տեղաց գուրս եկածներն իրանց խառնելով աւելանում են և
 Նտալիոյ վաճառաշահ քաղաքներու մէջ տարածուում են ի-
 րանց հետ մտցնելով նաև այն տեղ իրանց վաճառականու-
 թիւնն ու ճարտարութիւնը : Այս Հայերն իրանց Նտալիոյ
 առած ծառայութեան փոխարէն, որնոր իրանց գործունէու-
 թեամբն ու վաճառականութեամբը հարստացրին, մի գազա-
 նական կրօնային բռնակալութեամբ և մի մոլեգին մոլեռան-
 դութեամբ ընդունուեցան, տասնութերորդ դարու վերջերում
 և ոչ մի ընտանիք անգամ այն տեղ չէր մնացել, ամէնքն էլ
 կորել կամ աներեոյթ էին եղել : Իրանց եկեղեցիները, որոնք
 իրանց բարեպաշտութեան յիշատակարեններն են, Հռոմ, Նա-
 պոլի, Վիպորնո, Վենետիկ, Գենովա Բատուա իրանց եկամտնե-
 ըովը կանգնած մնացած են մինչև այսօր և Նտալացի կղերը

1 Հին Գսէրքսէն քաղաքը Երզրումի մօտ :
 2 Ստեփաննոս Առողիկ գր. Գ. 41. ԻԲ.
 3 Նիկէ, Իսահակ, գր. Բ. թիւ 4. երես 258 : Պատմութիւն քրիս-
 տոնէութեան Ֆլէօրի Արքայի հատ. Գ. երես 785, 786 :

նրանց օրինաւոր տէրերը աներեւոյթ անելուց յետոյ, աէր է
եղել նրանց շի փառս Աստուծոյն :

Տեղիք կայ կարծեւ, որ Քրիստոսից յառաջ, Հայք կաս-
պից ծովուն և Սև ծովուն հիւսիսային եղերքներուն վրայ
վաճառատեղիներ ունեցած ըլնին Տիգրան Բ-ի և Մեծին Մի-
հրդատայ աշխարհակալութիւններից յետոյ : Սարաբան¹ խո-
սում է Հայոց այս ժամանակներուն արած մեծ առուտուրի
մասին Սարմատացւոց և Արաքացւոց հետ : որոնք Տանայիս
և Ոսպ քաղաքներումն էին բնակում Օրսիների հետ, որոնք
կասպից ծովու հիւսիսային արևելքումը բնակող ազգ էին² :
Հայք այս ազգերուն Հնդկաստանի և Բարեւոստանի թանկա-
ղին ապրանքներ էին վաճառում : Այս առևտրական յարա-
բերութիւններն աւելի զարգացում օտայանները քրիստոնէ-
ութիւնը Հայոց քարոզիչներու ձեռքով Աւղանիստան մտաւ
և այն տեղաց էլ Հոնաց աշխարհը : Հինգերորդ դարուն սկըղ-
բումը Հայոց և Հոնաց մէջ մի յարձակողական և պաշտպա-
նողական դաշնակցութիւն էլ կար³ : Յաջորդ դարումը Պար-
սից թագաւոր Խոսրովու դէմ ապստամբող Հայք, բազմու-
թեամբ կովկաս սարերից անցկացան ու գնացին միացան Խա-
ղանի կամ Հոնաց թագաւորի բանակին հետ⁴ :

Աղէքսանդր, Ռուսիոյ մեծ դուքսը, որ Քիէվ էր կենում,
Վեհաստանի հետ պատերազմ ունենալով, 1062 թուին Նա-
խտաի Հայքը մի հաճոյական նամակով իրա օգնելու է կան-
չում, նրանց կրօնի, առուտուրի և արհեստի ազատութիւն
խոստանալով : Քարամղին Ռուս պատմադրի խօսքին նայելով,
Հայոց թիւը բաւականին մեծ է եղել 1115-ին Քիէվումը, Ալք-
լատիմիր Մոնոմախոսի թագաւորութեան ժամանակ : Հայք,
բացի վաճառականութեան և գինուորական արհեստներու հետ
զբաղած լինելուց, Ռուսիոյ արքունեաց ամենալուր բժիշկներն
են եղել⁵ :

1 ԺԱ. 773 :
2 Տիեզերական աշխարհագրութիւն Մալտ Բրէժնի, հատ. Ա. հր. 111 :
3 Եղիշէ. Մովսէս Խորենացի, պատմութիւն Հայոց դր. Բ. գլ. 20 :
4 Սկրէոս երես 109 :
5 Հատ. Բ. գլ. Ե. երես 217 :

Հայոց եկեղեցականք, 1157 թուին, Ռուսաց՝ մի քանի աղանդապետների դէմ Գիւլիսեմն արած ժողովքներու մէջ մասնակից են ըլլում ¹ : Պուլլար քաղաքի աւերակներու մէջ զըստնուած անթիւ գերեզմանաքարերն, որնոր Պուլլարներու հին մայրաքաղաքն է Խաղանից 90 վերստ հեռի, հայկական արձանագրու թիւներով վեցերորդ, իններորդ և երկուսասաներորդ դարերու թուականներն ունին իրանց վրայ, և հաստատում են, Հայոց շատ հին ժամանակներումը այս ստուգեալ գաւառներումը գտնուելը ² : Ռսկեզահ կամ Ռսկեսումը ասուած Թաթարները, երկուսասաներորդ դարումը, մեծին Հայաստանին տիրելուց յետոյ, այն տեղաց անհամար գաղթականներ դուրս տարան, որոնցմով Սարայ, որնոր Վոլկայ գետին բերանը քաղաք է, ինչպէս նաև Աժտերխան, Խաղան, Նեզենի նոյն գետին վրայ գտնուող քաղաքները շէնացրին : Մամայ Թաթարաց խանը, որ չորեքտասաներորդ դարումը Ռուսիոյ մեծ դուքս Վեմեարին հետ պատերազմեցաւ, իր բանակին մէջ մի քանի դունդ Հայոց՝ զօրք ունէր. Հայ վաճառականները Մոսկուայում և Բէլխորտի թողումն իրանց բնակատեղին ունէին, ուր տեղ մարդարիտ, խնկեղէն, լեղակ, համեմանք և ուրիշ Պարսկաստանի և Հրնդկաստանի ապրանքներ էին ծախում և Ռուսաստանից էլ թանկագին մուշտակներ և մետաղներ էին առնում ուրիշ երկիր տանելու համար ⁴ :

Խըրըմ, դեռ երկուսասաներորդ դարումը Վենովացիք չտիրած՝ Հայերով լիքն էր, որոնք շատ հին ժամանակներից հետէ մեծ Հայաստանից և փոքր Ասիայից և Պուլլարիայից հեռու հեռէ կէտէ էին : Քէվէ կամ Թէոդոսիում միայն 100,000 Հայ կայ եղել, թէ որ կարող ենք հաւատալ մի պատմական յիշատակարանի, որնոր նոր Նախիջևանի եկեղեցւոյն մէջ պահուած է : Սարայի, Աժտերխանի և Խաղանի Հայերը, Թաթարներից նեղու թիւն կրելով, զէնք առին իրանց ձեռն և երեքտասան-

1 Յիշատակարանաց ժողովածոյ Հայոց պատմութեան համար, հատ. Բ. երես 283, 284.
 2 Նոյնը — երես 284, 285.
 3 Գարամզին հատ. Ս զԼ. Ա. երես 64.
 4 Նոյնը — հատ. Ժ. զԼ. Դ. երես 211.

երորդ դարու վերջերում Խրրում անցկացան, ուրիշ դաղթա-
 կաններ էլ Սարայից եկան շորեքտասաներորդ դարու վերջե-
 րումը, երբ որ Ասկեդաճ ասուած Քաթարներու պետութիւնը
 կործանեց Տիմուրլէնկ : Այս Հայերը Սուտակ, Քէֆէ¹, Թա-
 ման և Քարասու-պազար քաղաքներու մէջ հաստատուեցան :
 վաճառականութիւնը շուտով սրանց գործունէութեամբ ար-
 տաքոյ կարգի յառաջացաւ : Խրրում, որ յառաջ այժման աղ-
 քառ էր հարստանալով Ասիոյ և Արուսիոյ ապրանքներու
 ամբարանոցն եղաւ : Երկու առաջնորդութիւն հաստատուեցան
 այն տեղ Հայոց անհամար եկեղեցիները կառավարելու հա-
 մար : Հայք իրանց առևտրական գործողութեան շրջանն ըն-
 դարձակելով, նմանապէս իրանց դաղթականութիւնն էլ տա-
 րածեցին, և շուտով կալիֆիսումը, Մաճառաստանում, Գրան-
 սիլվանիում, Մոլտաիում, Աալաքիում, Բուզովինում, Աթի-
 սուանիում, Բողոլիում և Բանասում Հայերով լքուեցան :
 Չէրնովից, Կամէնէց, Ստանիսլավով, Աէմբէկ, Աարչաւադիսա-
 ւոր քաղաքներն եղան Հայոց համար բնակատեղիք :

Երբ Օսմանցիք Խրրումն առան, Հայոց մի մասը կոտոր-
 ուեցաւ, ուրիշներն էլ նրանցից փախչելու համար, զնացին ի-
 րանց աղղայնոց հետ միանալու Ահհաստան, ուր տեղ իրանց
 թիւը մինչև 40,000 ըտանիքի հասաւ, ինչպէս ասում է նոր
 Նախիջևանումը պահուած ձեռագիր վկայարանութիւնը :
 Ահհաստանի իշխանները, Աւոն Գանիէլովիչ, Գաղիմիր Գ. Սի-
 դիամունդ և Ալաաիսլաւ Գ. իրանց երկրին մէջ առևտուրն ու
 արհեստներն յառաջ տանելու համար, Հայոց կրօնի ազատու-
 թիւն, քաղաքացիութեան իրաւունք, և իրանց համար ա-
 ռանձին ըստ Հայոց օրէնքին մեծաւոր և դառաւոր ունենալու
 արտօնութիւնները տուին : Հայք գործունեայ վաճառական,
 քաջ պատերազմող և յաջողակ գործակատար լինելով երկու-
 դար և կէս Ահհաստանը, իրանց ընդունած հայրենիքն երևելի
 արին, որնոր յառաջ այժման աղքատ էր :

Տասներորդ դարը վախճան դրաւ Հայոց երջակութեան,
 Յիսուսեանց ձեռքով մի անիրաւ և անխիղճ հալածանք եղաւ

1 Պատմութիւն Տարիախոյ Բոկուչ Մետրապօլիտի հատ. Բ երկու
 176, 177 :

Հայոց գէժ : Յիսուսեանք իրանց դժօխայլն բանասրկութեանց շնորհիւն իրբե թագաւոր իշխումէին այս երկրին վրայ : Նիքոլ անուն ամբարտաւան և ամբարիշտ մարդուն մէկը սիմօնականութեան զօրութեամբ իրան Նէմպէրկի եպիսկոպոս կարգել տուաւ . բայց իր հօտն իրան մերժելով, նա գնաց Յիսուսեանց մէջ իրան պաշտպանութիւն գտաւ և մի հալածանք յարուց Ներոնի հալածանքներուն նման Հայոց վրայ : երբ նրանք իրանց զբաղմանցը հեռ էին խաղաղութեամբ : Նկեղեցիներն ու ուսումնարանները փակուեցան, եկեղեցականները քշուեցան և Աստուածային պաշտօնն էլ արդիւնեցաւ . ոչ մի կրթութիւն, ոչ թաղում և ոչ հաղորդութիւն եղաւ 23 տարիի չափ : Ահհայ կառավարութիւնը միջամտութիւն արաւ օրինաւոր կերպով այս գործուն մէջ, և իր ողորմելի հրապատակներուն իրաւունքը պաշտպանել կամեցաւ . բայց Յիսուսեանք այս ժամանակներումն իրանց զօրութեան կատարն էին հասել : Նիքոլ եկեղեցիներու, հիւանդանոցներու և ուրիշ հիմնարկութեանց և եկամուտներու վրայ բացարձակ տէր եղաւ : Ետտ Հայեր պարտաւորեցան թողել այս երկիրներն ու գնալ Թուրքերից ազատամարան փնտաել, որոնք շատ աւելի մարդասէր էին քան թէ այս կարծեցեալ և իրանք իրանց քրքրատունեայ անուանողները : Աաքսոնիա, Հոլլանդիա, Անգլիա և Քալիֆորա այս զաղթականներից իրանց քաղաքներումն ունեցան, նրանցից մնացածներն հաւան կեցան իրանց եկեղեցին ուրանելով Ահհատան մնալ : Այսօր մի քանի ողորմելի մնացորդներ են երևում, որոնց թիւը հազիւ 25 կամ 25,000-ի կհասնի : Ահհատանի բաժան բաժան լինելուց յետոյ, Հայերը Աւստրիոյ տէրութեան տակն անցկացան և իրանց հին հարստութիւններն ու արտօնութիւնները կորցրին, մանաւանդ 1848 թուի յեղափոխութենից յետոյ :

Հայոց զաղթականները, որ տեղ որ հաստատուեցան Աւրոպիում և Ասիում վաճառականութեամբ և արհեստներու հետ զբաղած ըլնելով անգամ ամենեւին անփոյթ չեղան զիտութիւններ էլ մշակելու, որուն ապացոյց է այն անհամար սպարաններն, որ ամէն տեղ հաստատուեցին : Ահնեակու Հայերն

առաջինն եղան իրանց մէջ 1565¹ թուին տարան հաստա-
տողները : Նրանց օրինակին հետեւեցան շուտով ամէն Հայերը
ուրիշ եկիրներու մը . 1567-ին Կոստանդնուպօլսու մը . 1584-
ին Հռովմայու մը . 1616-ին Լէմբէրիու մը . 1624-ին Միլանու մը .
1633-ին Փարիզու մը . 1640-ին Ջուլֆայու մը . 1660-ին Ամստեր-
տամու մը . 1673-ին Մարսելիու մը . 1680-ին Լէյքսթրիու մը . 1690
ին Բատուայու մը . 1719-ին Կալիաթայու մը և Մատրասու մը .
1770-ին Էջմիածնու մը . 1780-ին Ս-Պէդրագորիու մը . 1790-ին
նոր Նախիջևանու մը . 1793-ին Աժտերխանու մը : Այս տպա-
րաններու մեծ մասի հիմնարկութիւնը Ռսիան վարդապետին
ենք պարտական :

Սրանօխում հաստատուած գաղթականներն իրանց տը-
պարաններովն երկար ժամանակ չմնացին . սրանց կորչելու մա-
սին մի ճիշտ տեղեկութիւն չունինք : Նրեում է . որ կամ դուրս
քշուեցան . կամ թէ ոչ ստիպուեցան իրանց եկեղեցին ուրա-
նալու . երբ Նանտի հրովարտակն ետ առնուեցաւ : Մարսելի
մի փողոց . որ Հայոց անունովն է կոչուում միմիայն մնացած յի-
շատակարանն է : Այլևայլ ժամանակներու մը քրիստոնեայ Ն-
րոպիում հաստատուած բոլոր Հայ գաղթականներից՝ Ռու-
սաստանցիներն են միայն իրանց աղղայնութիւնն ու հաւաքա-
մինչև մեր օրերը անարատ պահողները : Բայց սակայն էլի
շատ նեղութիւններ կրել են Ռուս եկեղեցականաց արխու-
թենից և մոլեռանդութենից . որոնք շատ անգամ Հայոց գէմ-
անդթութիւններ և ստիպողական գործեր անելու փորձեր են
արել : Իննովկէնախոս² Ռուս վարդապետը . մի ժողովքի մա-
սին է խօսում . որնոր եղել է 1157 թուին Քիէվու մը Ռուս
եկեղեցականներից . որուն նպատակն է եղել քննել և դատա-
պարտել ասում է . մի մոլորեալ Մարտիրոս անուն Հայու հա-
ւաքը . որնոր յետոյ այրել են : Անտարակոյս այսպիսի պատ-
ճառներու պէտք է տալ այնչափ հազարաւոր Հայերու ա-
ներևոյթ լինելը . որոնք երկար ժամանակից հետէ Քիէվ և նրա
չըջահայքու մը հաստատուել էին : Ռուսաց տէրութիւնը Պարս-

1 Այս տպարանը մխիթարեանցը չէ . որնոր 1715-ին հիմնուեցաւ զը-
րևիթէ մէկ ու կէս դար յետոյ հայհոտիմեական կրօնաւորների ձեռքով :

2 Նախաշաւիղ եկեղեցական պատմութեամբ . Ռսերէն . հատ . Բ . կր . 188 :

կաստանի և Տաճկաստանի Հայոց հետ յառաջուայ ունեցած յարաբերութեանց մէջ բոլորովին տարբեր քաղաքականութիւն բռնեց : Մինչև այն ժամանակ անձնականիւր և տիրապետական Ռուսաստանը, անշուշտ յօղուտ իր հարստութեան, վաճառականութեան, ճարտարութեան և իր ապագայ աշխարհակալութեան Ասիայ մէջ, տասնութերորդ, տասնութերորդ և տասնութերորդ դարերումը Հայոց պաշտպանն ու բարեկամն եղաւ : Ռուսաստան մեծ մեծ խոստմունքներ տուաւ, առատ առատ թոշակներ կապեց, արտօնութիւններ շնորհեց, ազնուականութեան, ասպետութեան կարգեր բաշխեց, որպէս զի այս ազգին համակրութիւնն իրան քաշէ :

Սպասանու Հայ վաճառականաց ընկերութիւնը 1659-ին Ալէքսիս Միխայէլովիչ կայսեր անդամանդներով և սուտակներով զարդարուած մի ոսկի աթոռ դրիեց, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի խնկնիկներով, անու շեղեններով միաակալ : Այս ընծայների վրայ, որուն այն ժամանակ 24,443 ռուպլի արժողութիւն կնտուել, Ռուսաստանի և այս ընկերութեան մէջ մի առևտրական դաշնագրութիւն հաստատուեցաւ :

Այն ժամանակ Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թանկագին ապրանքները սկսան Ռուսաստան դալ պարսկային խորշով, Սպասանի և Ասսպից ծովու վրայով : Նովհորոտ, Արխանկել և մի փոքր յեռոյ էլ Բէարսբուրկնոր Հայ գաղթականներ ունեցան հաստատուած իրանց մէջ : Հայք 1686-ին մի ուրիշ առևտրական դաշնագրութիւն արին Շուէտի հետ : 1710-ին Սաբար Ապղելիէֆ Հայազգին առաջին եղաւ թթի ծառը անկողը Թէրէկ գետի ափանցը վրայ և այն տեղ առաջին մանարանը հաստատողը : Մեծն Պետրոս 1711-ին Մարտի 2-ին, հրովարտակով հրաման տուաւ ձերակուտին՝ շարժողանելու Պարսկաստանի Հայերը և նրանց ամէն կարելի եղած օղուաները յոյց տալ Ռուսաստան քաշելու համար՝ մի ուրիշ հրովարտակով էլ, 1717-ին Յունուարի 27-ին տուուած, Պետրոս Ապրոյի անուանով, մեծ և պատուաւոր վաճառական Զմիւռնիոյում, Տաճկաստանի Հայոց ճամբայ էր բաց անոււմ գէպի Ռուսաստան : Մի

1 Յիշատականաց ժողովածոյ Հայոց պատմութեան համար, հատոր Բ. երես 890 :

կրրորդ ճշմարիտ բան էլ¹, որնոր 1718-ին է կղել, հաստատու մ է, որ Հայք են կղել Ռուսաստանում առաջին մետաքսարանները հաստատողները և նրանց մով Ռուսաց կերպաս շինել սորվեցնողները :

Մեծին Պետրոսի իմաստուն և նախատես քաղաքականութիւնը Ռուսաստանի կրջանկութեան համար անբաւ հետեւանք յառաջ բերաւ : Հաղարաւոր Հայեր Ահաստանը, Պարսկաստանը և Տաճկաստանը թող տուին և Ռուսաստան գնացին բնակեցան և իրանց վաճառականութեամբը, արհեստներովն ու երկրագործութեամբը ճոխացրին : Սափրաս Հայազգին, 1779 ին Ատտարինէ Բ-ին մի շողուն անդամանդ ներկայացրեց արաքոյ կարգի մեծութեամբ և զեղեցկութեամբ, որնոր այսօր կայսերական դաւազանն է զարդարում : Մի ուրիշ անդամանդ նոյնպէս երեւելի գնով, Պոլոս Ա. կայսեր ներկայացրեց Աբամէլիք Հայազգի իշխանը :

Ատտարինէ Բ-ի ժամանակ, 1779-ին 15,000 Հայ Խըրըմից դուրս եկան Գոն դեաթի վրայ նոր Նախիջևան և Գրիգորուպօլիս քաղաքները հիմնեցին, որոնց մէջ զլիսաւորապէս Հայք են բնակում իրանց առանձին գաղաւորովն ու մեծաւորովը : Հայ գաղթականներուն թիւը Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներումը օր ըստ օրէ աճեցաւ : Աժտերխանի Հայքն էին այն ժամանակ մինչև 5128, Ղըղլարինը մինչև 4192, Մոզդոկինը մինչև 2000 և այլն : Հայք առ հասարակ նաւաշինութեան էին պարապում Ասագից ծովու նաւարկութեան համար, մետաքսագործութեան և Պրանսիական² կերպով ողի շինելու, այդեգործութեան և թթենի, պողատու ծառեր, բրինձ մշակելու հետ էին և մանաւանդ Աովկասեան սարեցոյց հետ մեծ առուտուր էին անում :

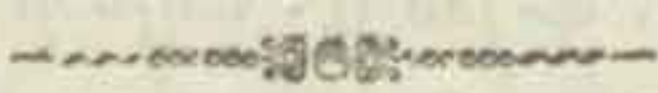
Տասնեկններորդ դարու սկզբիցը Ռուսաստանն այլևայլ ժամանակ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ձեռից, մեծին Հայաստանի մի քանի նահանգները խլեց, ուստի նրանց թիւը 1828 — 1830 թուին նոր գաղթականներով աւելացան : Պաս-

1 Նոյնը հատոր Բ, էրևո 146 — 201 :

2 Այսպէս է ցոյց տուած կայսերական հրովարտակումը : Տես Ժողովածոյ, քիչատականաց Հայոց պատմութեան համար հատ. Բ, էր. 90 :

Քեիչ զօրապետը Երզրու մից, Կարսից, Պայազիտից և թուրք
 քաղաքից 90,000 Հայ դուրս հանեց : Խոյից, Սալմաստից,
 Վորմիից, Գաւրիզից և Մաքուից, որոնք Պարսիկ քաղաքներ են
 40,000 : Այս կերպով այսօր Ռուսաստանի Հայոց թիւը 550
 հազարն անցկացաւ, որոնցից 50,000 Կովկասից դէնն են և 500,000
 էլ դէսը Հայաստան, Վրաստան և Շիրւան գրուած : Ճիշդ չը
 դիտացու իլ Կովկաս սարերու Հայոց թիւը, սակայն 15,000-ից ա-
 ւելի չպէտք է ըլնի, Հայք այն տեղ անկասկ են և Չէրքէզների
 հետ միացած Ռուսաց դէմ կողատերադմին :

Այս սարեցի Հայերից 1838-ին Կովկասից դուրս եկան
 800 ընտանիքի չափ և դնացին Ռուսաց սրտշտարանութեան
 տակ Գուբանի մօտերը Արմաւիր քաղաքը հիմնեցին :

ՀԱՅՈՑ ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Այս հին և մեծ ազգին մնացորդները, որոնք այնքան
 քաղաքական, ընկերական և բնական աղէտներից յետոյ ապ-
 րեցան տանու չորս դարու մօտ՝ տակաւին բաւականին դիմաց-
 կուն և զօրաւոր տարերք ունին մի նոր ազգի մարմին առնե-
 լու համար : Այս ազգը արտաքին և ներքին պատերազմնե-
 րու աղէտալի ազդեցութեան տակ մնալով, իր մտաւորական,
 բարոյական և բնական կատարելութիւններից շատ կորցրուց,
 և ամէն աշխարհակալ իր մոլութիւններից մինը նրա ճակատին
 վրայ դրոշմեց : Այսօրուայ և յառաջուայ Հայերուն մէջ անչափ
 մեծ զանազանութիւն կայ : Առհասարակ հին Հայը աւելի հա-
 մարձակ, աւելի քաջասիրտ, և աւելի հայրենասէր էր, մինչ-
 դեռ մի երկարատե դերութեան մէջ մնալով, այսօրուայ Հայը
 դրեթէ մեծ մասամբ շատ հեղ, անհոգ, անզգայ, զգոյշ վախ-
 լուկ և դէպի եսկականութիւն դիմելու հակամէտ է : Ասկայն
 այս ազգը իր նախնեաց մի քանի առաքինութիւնները դեռ ևս
 պահում է, իր քրիստոնէական կրօնին վրայ, որ շատ հաստատ է,
 միացրած է, մեծ քաղաքներից դուրս, քրիստոնէութեան առա-

Չին ժամանակու այ արժանի ըստ ըն ու վարքը : Եւ բոլորի ճա-
նապարհորդները, նաև նրանք՝ որ իրանց նախապաշարմունք-
ներով և իրանց մոլեռանդութեամբը կատարի թշնամի հան-
դիսացել են այս ազգին դէմ, այս կատարելութիւնները՝ չեն
մերժել : Հայոց անձնուրացութիւնը, հիւրասիրութիւնը, հա-
ւատարմութիւնը շատ նշանաւոր են եղել :

Այսօր Հայք վեց տէրութեանց հպատակ են : Տաճկաց,
Ռուսաց, Պարսից, Աւստրիացւոց, Անգղիացւոց և Հոլլանդացւոց :
Տաճկաց տէրութիւնը մեծ Հայաստանի գրեթէ մեծ մասն և
ամբողջ փոքր Հայաստանն իր ձեռին ունի 3,100,000 Հա-
յերով : Տաճկաստանի Հայք գինուորական ծառայութենից և
քաղաքական պաշտօնավարութենից զրկուած ըլլելով բոլոր-
ովին երկրագործութեան, վաճառականութեան, արհեստնե-
րու հետ են զբաղած² . այնպէս, որ Ասիոյ Տաճկաստանի ցա-
մաքային գրեթէ ամբողջ առուտուն իրանց ձեռքով է կա-
տարուում : Գրամական ամէն գործքերը բոլորն էլ Հայոց ձե-
ռին է գտնուում. կառավարութեան գրամանոցի, վառօթա-
րանի երկաթեղէնի, մեքենաների, ջաղացքի, մետաքսի գործա-
րաններու ամէնքն էլ Հայոց ձեռքով են անօրինուում : Սուլ-
թանի ճարտարապետն է Արապեա Խալիֆան, նոյնպէս Հայազգի,
որ հասարակաց շինութեանց պաշտօնէի պաշտօնն է կատարում :
Առաջանդնուպօլսոյ ամէնից վարպետ ոսկերիչները, ակնագործ-
ները, փորագրիչները, որ Ֆեսայ իրները, քանդակագործները, մե-
քենագործները գրեթէ բոլորն էլ Հայք են : Ամենամեծ Հա-
յերից մինն որ Տաճկաստանը տեսաւ, Խաղաղ Յարութիւնն է,
որ գրամանոցին գլխաւոր անօրէնն էր և Սուլթան Մահմու-
տին էլ սիրեկանը : Խաղաղ Յարութիւնն առողջ և ուղիղ խել-
քով ազնուազգած և ողորմած մարդ ըլինելով իր տիրոջը լի-
ովին վստահութեանն արժանի եղաւ : Իր առատաձեռնութիւնը
ոչ սահման և ոչ խտիր էր ճանաչում ազգի և կրօնի կող-

1 Հայր Մէծիկէ, հաճոյական և հետաքրքրական նամակներումը հատ. Ա. երես 300—301 և 324 .

2 Հայք, արեւելեան ազգերի և գոցէ թէ բոլոր աշխարհի ազգերի մէջ ամէնից աւելի վաճառական են, Հաճոյական և հետաքրքրական նամակներ. հատ. Ա. երես 435 .

մանէ, Հայ, Քաթոլիք, Յոյն, Հրէայ, Ասորի, Տաճիկ իրա ողորմածութիւնը և առատաձեռնութիւնը վայելում էին : Իրա յատուկ ծախքովը թէ Կոստանդնուպօլսու մն ու թէ Տաճկաստանումը Յունաց և Հայոց շատ եկեղեցիներ էլ շինել տուաւ, նմանապէս և շատ ուսումնարաններ իր ազգայնոցը կրթութեան համար և որոնց համար և առատ առատ եկամտներ կապեց, բայի սրանցից որոց համար էլ մի հիւանդանոց շինել տուաւ, Նախ-շուէ (Եօթը աշտարակ) ասուած տեղին մօտերը, գրապէսներին պաշտպանեց և պատանեկաց դաստիարակութեան համար հարկաւոր եղած մի շատ գրքեր հրատարակել տուաւ : Իր մահուան օրը ընդհանուր սգոյ օր եղաւ Կոստանդնուպօլսոյ համար, Սուլթանից սկսած մինչև յետին հայատակը նրա մահուան վրայ լալիս էին : Հայոց, Յունաց, Քաթոլիկաց պատրիարքներն ու Հրէից մեծ Ասորիին իրանց ժողովրդովը նրա թաղման հանդէսն էին կազմում : Խաղաղ Յարութիւնը 1835 թուին մեռաւ : Տիւղեանց գերդաստանը գրամանոցը վարում է, Տասնանց գերդաստանը վառօթարանը սեղանաւորների մէջ երևելի եղածներն են, Գրիգոր և Կարապետ եղբարք Արամեան Աղիպտոսի սեղանաւորները : Ալահվերտի Օղլու, ձեզայիրլի, Պետրոս և Գէորգ Խորասանճի Մաքսուտ, ձանիկ, Միսաք, Թրնկըր և Պարտիզպան :

Երկար ժամանակ, Տաճկաստանի Հայք մի աննման տգիտութեան մէջ ընկղմած և մինչև իրանց լեզուն անգամ մառաջած վերջապէս կրթութեան և ուսման հարկաւորութիւնը զգացին սակայն Կոստանդնուպօլիս և Զմիւնիա միշտ, թէև շատ քիչ, լուսաւորութեան նշոյլն իրանց մէջ պահած ունեին որնոր իրանց արեւմտքից էր դալիս և իրանց մէջ մի քանի դրապէսներ և աստուածաբաններ գանուում էին : Կոստանդնուպօլիս շատ անգամ, բուն Հայոց և Քաթոլիք Հայոց մէջ եղած ցաւալի կրօնական կախներու ասպարէզն եղաւ, այս կրօնները շատ անգամ Յիսուսեաններից էր վեր դալի, մինչդեռ Զմիւնիա միշտ կապուած Քնաց իր հին Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վրայ, որոնց ասջւը Հասկմայ քարոզիչներու բոլոր ջանքերը խորտակուեցան :

Արտիւլ Մէճիաի վերածնիչ թաղաւորութեանից հետէ,

Տաճկաստանի Հայք նոր նոր արտօնութիւններ են վայելում, փոքր առ փոքր զգում են հասարակաց կրթութեան և ուսման հարկաւորութիւնն ու լաւութիւնը : Այս վերջի տասնուհինգ տարուայ միջոցումը հարիւրի չափ ազդային դըպրոցներու կանդնուիլը տեսնուեցաւ այս տէրութեան քաղաքներու և գիւղաքաղաքներու մէջ. այս դըպրոցներումը երկու սեռի երեխայք էլ քրիստոնէական, բարոյական և դրականական կրթութութիւն և ուսում են ստանում : Միայն Կոստանդնուպօլսումն երեսունից աւելի դըպրոց կայ չորս հազար հինգ հարիւր աշակերտներով և տասնուհինգի չափ էլ աղջկանց դըպրոց երկու հազար աղջիկ աշակերտներով, որոնք ազգի ծախքովն են ուսում և կրթութիւն առնում և որոնց մէջ սորվացնում են Հայոց լեզուն, օտար լեզուները, ազգային պատմութիւնը, մատիւմատիքական ուսմանըները, քրիստոնէութեան ուսումը աշխարհազրութիւն, դժագրութիւն և երգեցողութիւն : Սուրբ գիրքն ամէն տեղ դործ է ածւում, վասն զի բարոյական դաստիարակութեան հիմունքն է համարուած : Զմիւռնիոյ Հայոց ուսումնարանն, որնոր Արքայն Սահակայ և Արքայն Մեսրոպայ անուններն է կրում իր վրայ, ամէնից հռչակաւոր և ամէնից մեծն է բոլոր Տաճկաստանումը : Իսկ աղջկանց ուսումնարանը հիմնած է Կոստանդեանց բարեպաշտ և պատուաւոր Տիկիներ : Նուսուֆեանց Պողոս Պէգի և իրա եղբայր Պետրոս աղայ հարուստ վաճառականի գերդաստանը, որմէ յառաջ է եկել Կոստանդեան Տիկիներ, Զմիւռնիոյ ուսումնարանի պահպանութեան համար հարկ եղած գումարին մեծ մասը տուած է : Կոստանդնուպօլսումը Տիւղիանց գերդաստանն էլ նշանաւոր եղած է Հայ Քաթողիք աղջկանց համար անանձին մի ուսումնարան հաստատելով : Այս երկու քաղաքներից յետոյ գալիս են, Երզրում, Վան, Գիարպէքիք, Նդեսիա, Տրաբիզոն, Փոխաթ, Կեսարիա, Պրուսա, Ամասիա, Քէօթասիա Կլնիսիտ, (Նիկիսիտիա) Անդրիանուպօլիս, Վարնա, Թէքիրտաղ, Ատանայ, Տարսոն, Մուշ, Անթէք, Ակն, Սերաստիա, Կնիկիւրիւ, և ուրիշ քաղաքներ, որոնց մէջ մէկ կամ երկու դըպրոցներ կան աղայոց և աղջկանց համար :

Եղիպատսումը, տեսնում ենք նրա վերածնիլ Մեհհեմետ

Ալի փաշայի ժամանակը, Պողոս Պէգ Նուսուֆը իրա արտաքին դործոց պաշտօնեայն, որ մեծ արժանաւոր և երևելի քաղաքագէտ մարդ էր, և մեծ ծառայոյ թիւններ է արած Աղիպատոսին 1835 և 1840 թուերու պատերազմներին, նմանապէս Նուսուֆ Պէգը, որ նոյն ասպարիզումն երևելի է, երկուսն էլ ազգով և կրօնով Հայք են : Սայիտ փաշայի այժմեան պաշտօնեայն էլ Սաեփան Պէգ անուանով մի Հայ է :

Պէտք է յուսանք, որ Ֆրանսիոյ, Անգղիոյ և Տաճկաստանի ընդդէմ հիւսիսի հսկային արած փառաւոր պատերազմից յետոյ, 1854-ից մինչև 1856 Տաճկաստանի քրիստոնեայք առհասարակ, և մասնաւորապէս Հայք մի նոր թուական կլայելեն, և իրանց վիճակը քիչ շատ կլաւանայ և իրանց մրտաւորական և ընկերական կործանուած վիճակից կլերականդնին և իրանց տղիտութենից և թշուառութենից կպրծնին :

Տաճկաստանից յետոյ Ռուսաստանն է դալի, որ տասնիննւորորդ գարու սկզբիցը փոքր առ փոքր Հայաստանի մի նշանաւոր մասին 1,250,000 բնակիչներովը, որոնց 500,000 Հայքին աէր և դաւ : 1828-ից, որ այս երկրին Ռուսաց տիրապետութեան տակն ընկնէլուն տարին է, իրաւ է, որ Հայոց նիւթական և ընկերական վիճակին մէջ մի կարեւոր լաւութիւն եղած կայ ազատեւլով Քրդերու և Պարսից տուած նեղութիւններից և հարստահարութիւններից, որոնց ենթարկուած են միշտ հարեան եզող երկիրներու քրիստոնեայք :

Հայոց ազ-

գային ուսումնարան, գրեթէ ամենևին չկայ Ռուսաստան, ամէն տեղ կառավարութիւնն է այս տեսակ հաստատութիւնները պահպանողը, ամբողջ Ռուսաստանումն ուրիշ ազգային ուսումնարան չենք կարող ցոյց տալ, բայց միայն Լադարեանց 1815-ին Մոսկուայում հաստատած և պահպանած ուսումնարանը, ուր տեղ մինչև այսօր մինչև 600 աշակերտ կրթութիւն և ուսում առած են: Նոր Նախիջևանու և Տիֆլիզու Հայոց ուսումնարանները նմանապէս, արտօնութիւն վայելող ժողովրդեան կարգին դաստիարակութիւն տալիս են:

Ռուսաց Հայաստանումը, ուր Հայը հասարակաց իրաւունքից զրկուած չէ, տեսնում ենք նրա քաղաքական, դիմուորական, պատերազմական ծովային և ամէն կարգի պաշտօնավարութեան մէջ մի Յւրոպական համբաւ ստանալը: Զօրապետ և իշխան Պէհրուդեանցի, իշխան Նրկայնարազուկ Արդութեանցի և իշխան Մազաթեանցի անունները բաւականին ծանօթ եղած են Յւրոպիոյ¹:

Պարսկաստանը թէև Մահմետական է Տաճկաստանի նրման, բայց միշտ քրիստոնէից և Պարսից հաւասար լինելն օ-

¹ Սրանց միջից մի քանիսին անուններն այստեղ կ'ընենք, որոնք 1734 թուից այս տէրութեան մէջ մեծ մեծ պաշտօններու են հասած: Նղիազար Քրիստափորեան, Յովհաննէս Իւզպաչեան տաւջին Հայք են, որոնց Մեծն Պարոս զօրապետութեան աստիճանին հասցրուց: Վերջինը հրամանատար էր 1722-թուի պատերազմին համար առանձին Հայերից կազմուած մի բաժին զօրաց: Նղիազար Նազարեանց Նղիազարեանցն, այն ազնուական գերդաստանին ղլուխն է, որ 1705-թուին բնակուել է Ռուսաստանում, և անմահացրել է իրա անունը իրա ազգին դաստիարակութեան համար Մոսկուայում հաստատած ուսումնարանով: Աւան խան զօրապետը, Ղարապաղում տիրող իշխաններից մինը, որ յետոյ Ռուսաց բանակը մտաւ: Յովհաննէս Նղիազարեանց այժմեան խորհրդական տէրութեան, Յովհաննէս Աթամէլիք Բ. իշխան և զօրապետ Պիթրբուրկի և Քիէլի գլխարանի և ձմեռանոցի տնօրէն: Ռուսիոյ, Յրանսիոյ հետ ունեցած մեծ պատերազմումը 1812-ից մինչև

բինաց առջև ճանաչել է և Հայոց թիւն այսօր Պարսկաստանու մն այնքան մեծ չէ որքան որ էր սրանից երեսուն տարի յառաջ. Ռուսաստանը նրանց թիւը պառակտեց և նուազացրեց : Եւստուհի հին ժամանակներում տարած գաղթականները բոլորովին աներևոյթ են եղած : Այսօրուայ Պարսկաստանումը զանուածները Եւհ Աբբասի 1604-թուին Հայաստանից տարածներին մնացորդներն են : Սրանց միջից մի մասը ստիպուեցաւ իր հաւատն ու բանալու, միւս մասն էլ արեւելեան Հնդկաստան անցկացաւ և այն տեղից էլ ճովա կղզին և Հիմա նրանցից միայն 150,000-ից մինչև 180,000 մնացել են ամբողջ Պարսկաստանումը, միտակ առնելով և Պարսից Հայաստանն իր Մաքու, Խոյ և Սալմաստ քաղաքները : Սրանց մտաւորական և ընկերական վիճակը Պարսից վիճակի նման ողորմելի է, որոնցից ամենեկին չեն տարբերիլ և որոնք նրանց պէս ենթարկուած են կառավարիչներու հարստահարութեան, կաշառառութեան և անիրաւ կամեցողութեան և Զինուորական ասպարէզն ու քաղաքական ծառայութիւնները Հայոց համար մատչելի ըլնելով նմանապէս այս տեղ էլ տեսնում ենք Հայոց երեւելի ըլնելը 1 :

Ամբողջ Պարսկաստանումը, զուցէ թէ միմիայն մէկ ազգային ուսումնարան կայ, որնոր յիշատակելու արժանի լինի, այն է Սպահանու ուսումնարանը, Դաւրիժու, Համադանու, Թէհրանու, Խոյու, Սալմաստու, Արմիայի և Մաքուի ուսումնարանները :

1814 երեսելի եղան նմանապէս Դաւրիժ Գիլանեանց, Արամէլիք Ա. իշխան զօրապետը և Մէլիքեանց զօրապետը, Ռուսիայ Տաճկաստանի հետ ունեցած կուռմը 1809-ից — 1812-ին Մանուկ բէգ իշխանը տէրութեան խորհրդական, Քրիստափոր Աղիազարեանց և նրա եղբայրն Յովհաննէսն այսօր սենեկապետ և խորհրդական են կայսրութեան, որիչներն էլ կան տակաւին, որոնց անունն և աստիճանն ինձ անկատար կերպով ծանօթ լինելուն նրանց վրայ ոչինչ չիմ խօսիլ :

1 Ահաւասիկ այն մեծ մարդկանց ցուցակը, որոնք 1810-թուից նըշանաւորութիւն են ստացել այս երկրումը, Մանուշար խան, Խոսրով խան, Սէթի խան, Աւագ խան, Ախլ'յան խան, Յարութիւն խան, Նաքուչուսի խան, Դաւրիժ խան և որիչներ էլ, որոնք նշանաւոր են եղել բանակումը, քաղաքականութեան և պաշտօնատարութեան մէջ Պարսկաստանումը :

առարանները, թէոր կան, երեւելի չեն և ամենեին յիշատակելու էլ անարժան :

Աւստրիոյ Հայերը գրեթէ անկեոյթ են եղած, եղածներին միջից շատերն իրանց լեզուն և պատմութիւնն անգամ չեն իմանում : Մաճառստանում, Բանաստում և Արանսիլիստանում ջրուած՝ բնիկ բնակիչներուն հետ խառնուելով, նրանց կրօնն ու լեզուն են վեր առած : Բոլոր Աւստրիոյ մէջ միմիայն Սուլտան քաղաքումը, Հայք տակաւին անարատ են պահած իրանց ազգային կրօնն ու լեզուն :

Անգղիական Հնդկաստանի, Սումատրայի և Ճավայի Հայերը թէև սակաւթիւ են, բայց շատ բարձր են իրանց Բուսաստանի, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Աւստրիայի ազգայիններից, իրանց քաղաքային, մտաւորական և բարոյական յառաջադիմութեան մէջ : յարգանք կարող ենք յիշել նրանց հայրենասիրութիւնը, նրանց քաղաքակրթութիւնը և նրանց հաստատուն և զանազան դաստիարակութիւնը :

Կաւարտեմ այս տեսութիւնն այն կարեւոր դէպքերու պատմութեամբ, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանումը անցկացած դարումը և որոնք Հայերուն փոխանակ մի կանոնաւոր գոյութիւն տալու, հիշատարին Պարսկաստանի կործանումը և Բուսաց հաստատութիւն այս երկիրներումը : Տասնութերորդ դարուն սկզբումը Ղարապաղը, որ բերրի, ճիւ և լեռնոտ երկիր է Արասիս և Կուր գետերու միջումը և իրա միջում ունի Արցախ, Սիւնի, Աւտի մեծին Հայաստանի երեք նահանգները, 200,000 Հայ և 100,000 Թուրք և Պարսիկ բնակիչ ունէր : Պարսից տիրապետութիւնն այս տեղ միայն անունով էր, Ղարապաղը մի պարզ հայկական տէրութիւն էր հինգ նահանգների բաժանումով : Զարաթերշ, Գիւլիստան, Ղարանդայ, Խաչէն և Տուղախ, ամէն մինը մի Հայ իշխանով էր կառավարուում, որոնք ասուում էին Մէլէք կամ Մալէք, որ արապերէն թագաւոր է նշանակում : Գաղտնի թղթակցութիւն և պատգամաւ որութիւն ըլնելուց յետոյ՝ Բաւիէրան, որ արեւելքի քրիստոնէի բարեկամն էր, Հայաստանն ու Արաստանը Պարսից լուծից ազատելու միտքն յղացաւ : Մինաս վարչապետ և Իսրայէլ Օրին 1706-ին

Քաւ իերայի կայսրընախըը Պեթրպուրկ զրկեց մեծին Պետրոսի
զործակցութիւնը խնդրելու այս բանիս համար :

Պուսաց դահլիճը այս դիտաւորութեան մէջ իր ազդե-
ցութեան և տիրապետութեան ապագայ աճեցողութիւնը անս-
նելով, որ միշտ երևակայում էր Առկասից անցկենալը, շատ հիա-
ցաւ և սերախ եղաւ : Կարայէլ Օրին 1707-թուին Պետր-
բուրկից իբրև գետպան Հռովմէական քահանայապետ կայսրից
Պարսկաստան զրկուեցաւ իրերու վիճակից տեղեկանալու և
Հայաստանոց մտքերն էլ պատրաստելու ¹ : Կարայէլ իր դար-
ձին իմաց արաւ կայսեր, որ բացի Ղարաբաղից, Շամախին ու
Սղնախը ոտքի վրայ էին կանգնացրել 17,000 մարդ և թէ մի
նշանի էին սպասում ապստամբելու համար : Պետրոս մի քանի
ժամանակից յետոյ Պարսկաստան իբրև գործակալ զրկեց Նա-
ւասարդ անուէն Հայր, որ առաջնոյն պէս յաջողակ մարդ էր
և ինքն էլ պատրաստուեցաւ իր բանակին գլուխն անցկենա-
լով, գնալ և Հայոց օգնութիւն հասնել :

Ղարապաղն իմանալով Պետրոսի գալը դէպի Տէրրէնդ, ան-
կախութեան գրոշակը բաց արաւ. 60,000 մարդ զէնք առաւ
ձեռինս Գաւիթ Սիւնեաց իշխանը, որ մեծ զինուորական հան-
ճարով և հայրենեաց համար գլուխը գնող մարդ էր, Արաց
թագաւոր Գէորգ կամ Շահ Նաւազի հետ վերջին գործո-
ղութեանց հիմունքը որոշելուց յետոյ, 1721-թուին Տիփլիսից
դուրս եկաւ 40,000 մարդով և գնաց Սիւնեաց դաւառը դը-
րաւեց և թշնամին այլևայլ տեղեր յաղթուելով, մի մասամբ
ջնջուեցաւ մի մասամբ էլ դուրս քշուեցաւ : Սիւնեաց նահանգն
առ ժամանակ օտարներու լուծիցը ազատուեցաւ : Սրբ Գա-
ւիթ Սիւնեաց երկրումն էր պատերազմ տալի թշնամւոյն, իր

1 Ժողովածոյ յիշատակարանաց Հայոց պատմութեան համար, հատ. Բ,
երես 52, 57 եւ 189 : Չամչլեան և Չաքրչեան մխիթարանները, իրանց
Հայոց պատմութեան մէջ, չեմ իմանում ինչ սխալ տղբիւրից քաղելով, այս
կարիւրը դէպքին պատմութեան մէջ, մեծ և ծանր զանցաւութիւններ
և սխալանքներ են արել : Մեր աղբիւրը ընդ հակառակն Հայաստանի մի
մեծ մարդու երկու յիշատակարանից են քաղած, որ այս գործքին ման-
րամասն իրերու վրայ տեղեակ և ժամանակակից է եղել, այս յիշատա-
կարանից մինը 1780-թուին Սուրով Մարաջախտին և միւսն էլ
1790-ին Կատարինէ Բ-ին է հաղորդուած :

երկու զօրապետները, Աւան-խան Միրզու և Աւան Ռիսզազի
 ուրիշ երկու բաժին զօրքով Ղարապաղը պաշտպանու մէին և
 Պարսկաստանն այս միջոցումը Աւզաններու ապստամբութեամբը
 պառակտուած, որոնք 1722-թուին Շահ Հիւսէյինը դահիցն
 իջեցրին, իրան պաշտպանելու հետն էր և վախենալուկ չէր և
 Ահգիկները կամ Տաղիստանի լեռնականք Աուսիոյ կայսեր և
 նրա բանակի ներկայութեամբը, որ Տէրբէնդի մօտերու մն
 էր կանդնած, շահամարձակեցան արշաւանքներ անելու: Աւու-
 տի Հայոց ուրիշ բան չէր մնում անել, բայց միայն իրանց երկ-
 րու մն եզաճ թախտ արներն ու Պարսիկները հալածել և Սարը
 Մուստաֆա փաշային էլ գուրս հանել, որ եկել էր Թիբապետելու:
 Աուսիոյ կայսեր Տէրբէնդ համնելու լուրն առնելով Ղարա-
 բաղի Մէլեքները, Արաստանի վախժանկ թագաւորին հետ
 նրան գիմաւորելու գնացին 35 կամ 40,000 մարդով Աուր գե-
 տի ափանց վրայ: Աործում էին որ կայսեր ներկայութեամբ
 այս տեղրանքներում և իրան գէնքը ձեռնն առած միջամբ-
 աութեամբ իւնը իրանց նաւաճոգներինը կազատէ, սակայն բոլորովին
 խաբուեցան: Աւտրոս Տէրբէնդին, Բաբուին և Ախլանին ախ-
 բելուց յետոյ իր մայրաքաղաքը գարձաւ, թողելով Հայերն ու
 Արացիներն իրանց թշնամիներու ձեռնն, որոնք իրանց յատուկ
 գօրութեամբը մնալով, որնոր կարի սաորին էր իրանց թըշ-
 նամիներու գօրութեանց, պարտաւորեցան մի քանի տարի ա-
 բիւնահեղ կախներ անելուց յետոյ, նորաւնց նրանց իշխանա-
 պետութեամբ իւնը ճանաչել և Սարը Մուստաֆա Գանձակի կառա-
 վարիչը, կայսեր քաշուելուցը քաջալերուելով մի յարձակում
 արաւ Արաստանի վրայ, ուր տեղ ստեղծի կուսորածներ արաւ-
 այն տեղաց իր գէնքերը Ղարապաղի վրայ գարձուց, Աւան
 խան Մէլեքը, որ հրամանատար էր միաբանեալ իշխաններու
 բանակին, Մուստաֆա փաշային գարան լարեց, ուր տեղ 35,000
 Սենիչէրիներով կազմուած բանակը բոլորովին կուտրուելով
 ջնջուեցաւ և Նսկ ինքը մահաւանկից փախելով Նրեանի բեր-
 դումը ապաստանեցաւ, ուր տեղ շուտով էլ մի բանակ կազմեց:
 Նսկ Գաւիթ իշխանը, Աճանան, Կուպան, Չաւանտուր, Բաւ-
 դաբերդ, Քիւնէյի և Մէղրի գաւառներին ախրելուց յետոյ, որ
 իր գլխաւոր տեղն էր, Նախիջևանի խանին գէմ մի ճակատաւ

մարտու մ յաղթու եցաւ : Ղարապաղի, 1724, 1725, 1726, 1727
 և 1729 թուերում¹ զրկած զեապանները Առևսիոյ արքունիքից
 օգնու թիւն խնդրելու ցոյց են տալի ինչ իրա աստիճանի հասած
 լինելը : Սարը Մուստաֆա փաշան անհամար թիւ բքմէններով,
 Քրդերով և թաթարներով կազմուած մի բանակի գլուխն անց
 կացած Սիւնեաց երկիրը մտաւ և գնաց Հալիձորի առջև բա-
 նակը դրաւ, որնոր առ ժամանակեաց կառավարութեան տե-
 ղին էր : Գաւթի մի յաջողակ ձեռնարկութեամբ, ստիպեցրուց
 նրան բանակը վերցնել և դաշտին վրայ նրան հետ կռուելով
 յաղթեց : Գաւթի մեռնելուց յետոյ 1727-թուին Մխիթարն
 իր ընտիր զօրապետներից մինը, իրա տեղն անցկացաւ և իր
 հայրենիքը պաշտպանեց մինչև 1727-թիւն, երբ մի քանի
 դաւաճաններու ձեռքով ստանուեցաւ և որոնք նորունց օտա-
 րին յանձնեցին իրանց հայրենիքը, որնոր տակաւին Հայոց
 թափած արիւնովն էր ուսոգուած անկախութեան համար :

Պարսկաստանը տասը տարի վատարի իշխաններու ձեռ-
 քով կառավարուելով, վերջապէս 1732-թուին իրա գլուխու-
 նեցաւ Նասիրը : Այս ասհարկու պատերազմօյն երկու անգամ
 Օսմանցւոց երկու բանակներին յաղթելով, մինը Աջմիածնի մօտ
 միւսը Աարսու, Հայաստանի և Արաստանի մեծ մասին վրոյ
 տիրեց : Ղարապաղի Մէլիքներուն իրան ճանաչել տալու հա-
 մար, որոնք այնչափ քաջութեամբ իրանց հայրենիքը պաշտ-
 պանել էին, նրանց ամէնուն պարդեւեր տուաւ և իրանց կալ-
 ուածոց տէր արաւ : Այս մէլիքները, որոնք մինչև 1746-ին
 երբ Նապրշահ մեռաւ բացարձակ տէր էին Ղարապաղի, ձի-
 ւանշիր մեծ ցեղի գլխաւոր Փանախանը իրանց հակառա-
 կորդ ունեցան : Եահնազար, Ղարանդայի Մէլիքը, Չարա-
 բերդի Մէլիք Աղամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ
 եղած դաշնակցութենից փախնալով, ինքն էլ Փանախանին
 հետ մի բարեկամութիւն արաւ, նրան իր բնակատեղին Եու-
 շուայ բերդը և իր աղջիկն էլ կնութեան տուաւ :

Մի փոքր յետոյ ծագած կռիւը Մէլիք Եահնազարի և
 Աղամ ու Յովսէփ Մէլիքների մէջ երկար և աղէտալի եղաւ,

¹ Ժողովածոյ յիշատակարանաց Հայոց պատմութեան համար, հատ,
 Բ, երես 293, 295 :

ինչպէս ամբողջ Ղարապաղու անկախութեանն համար, նոյնպէս և երկու կողմի պատերազմողներու համար էլ ։ Տասներկու տարի շարունակ պատերազմելուցը սպառուելով, Ադամ և Յովսէփ ընկճեցան իրանց հակառակորդ Եահնազարին առջև և Արաստան քաջուեցան ։ Փանա խանն այն ժամանակ նրանց երկիրներուն տէր եղաւ և իր կամքը ամէնուն կատարել տրուաւ ։ Մի քանի տարուց յետոյ, Գանձակի խանի միջնորդութեամբ Ադամ և Յովսէփ Փանայի հետ հաշտուեցան և իրանց երկիրները մասն իրրե նրա հպատակ իշխան ։

Կատարինէ Բ. Խրքումի տիրելը վերջացնելուց յետոյ, իր աչքերը դէպի Կովկասեան միւս կողմի երկիրներու վրայ դարձրուց և Ասիերիանոս Չուբով կամը նորունց Տէրրէնդի, Բաքուի և Եամախիի վրայ տիրեց ։ Բայց այս անդամ ամենեւին խնդիրը Հայաստանի կամ Արաստանի ազատութեան վրայ չէր կամ նրանց ազգայնութիւնը կանգնելու համար ։ Կայսրուհին պարզապէս կամենում էր, որ Պարսից լուծին տեղ իրանը դնէ որնոր որչափ որ ծանր էր տանելը, այնչափ էլ հաստատուն և կանոնաւոր էր ։ Մէջում Չարաբերդի Մէլիք Ադամայ որդին, Աբով Գուլիստանի Մէլիք Յովսէփայ որդին, Բախդամ Տուղախի Մէլիք Ա. անի որդին Ռուսիոյ գործակալաց փառաւոր և մեծ մեծ խոստամունքներից խափուած 1787-թուին (Աղուանից) Յովհաննէս կաթողիկոսին, հաւատարմութեան երդման թուղթեր տուել էին ։ Փանա խանին որդին Իպրահիմ խանը իմանալով Ռուսաց խորամանկութիւնը, թունաւորել տուաւ կաթողիկոսին և այս երեք Մէլիքներուն բոլոր կալուածներն ու երկիրները քարուքանդ արաւ ։ Հաղարաւոր Հսյիւր կատաղի Պարսիկին վըրէժխնդիր սրի տակն ընկան ։ Աւրիշ հաղարաւորներ էլ ստիպուեցան սոսկալի տանջանքներով քրիստոնէութիւնն ուրանալու ուրիշ Հասերն էլ իրանց բոյնը թողուցին ու գնացին ապահով տեղ գանելու, Տէրրէնդ, Աժաէրխան, Ղզլար, Եամխոր, Սըղնախ, Թիֆլիզ և Տաճկաստան ։

Այլա Մահմադ խան Պարսից թագաւորը զայրացած Իպրահիմ խանին վրայ, որ մերժել էր իրան հպատակ ճանաչելու նրան, 1795-ին Ղարապաղի վրայ յարձակեցաւ, որ երկու տարի քանդեց, ասերեց մինչև որ Եուշուայի տիրեց, ուր տեղ և իր

գերեզմանն էլ դասու, վասն զի այս քաղաքին մէջ սպանուեցաւ ։
 Իր մեռնելուց մէկ տարի յառաջ Արաստանի վտայ էլ յարձակե-
 ցաւ որ բոլոր վին աւերեց, Տիփսիս, մայրաքաղաքը Պորսից զին-
 ուորներու մոլեգնու թեամբ երեք որ երեք գլ շեր կրակի ու-
 կիանոս դառաւ, 16,000 գերի աղջիկ և տղայ, որոնցից 4000
 Արացի և 12,000 Հայ էին Գէհրանի հարէմները բազմացնե-
 լու գնացին ։

Այս բանս լսելով Պոլոս Ա. հրաման տուաւ Պատմքին
 զօրապետին Ղարապաղին տիրելու, Արաստանն էլ մի բանակ Ռուս
 զօրքով բռնուեցաւ ։ Այսպէս Ռուսաստանը, որ ասանու թերորդ
 դարուն սկզբումը Ղարապաղու Հայոց բարեկամն ու պաշտ-
 պանողն էր եղել, մի և նոյն դարուն վերջերու մը նրանց շնո-
 հալի վեհապետն եղաւ ։ Երկու սերիշ փորձ և ջանք, որ Շա-
 միր¹ և Ամիր Խան² ազնուական Հայերը արին իրանց երկիրը
 կանգնելու համար, ոչ մի յաջողութիւն չունեցան, և ողոր-
 մելի Հայաստանը երեք տէրութեանց մէջ բաժանուելով ա-
 մենադառն և ամենաղաժան գերութեան մէջ մնալու դատա-
 պարտու եցաւ ։

1 Անգղիական Հնդկաստանում հարուստ վաճառական, հասնու թերորդ
 դարուն վերջին կէտումը, մեծ գումարով Արաստանի թագաւոր Գէորդ
 Թէ ից եւ Հերակլ Բ շախմատի խաղաղութիւնը ստանալու համար
 տանու մեծ գումարով անգլիական կառավարութեան բունը գնէ

Պ. Ե. Բ. Գ.

